MACARLAR
KÖKLER VE TÜRKLER

Osman Karatay

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1494
KÜLTÜR SERİSİ: 861

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-903-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

OSMAN KARATAY 1971 doğumlu. Çorum İnönü İlköğretim Okulu, Taşköprü Lisesi ve Çorum Atatürk Lisesi'nde okuduktan sonra 1995 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2002 yılında Gazi Üniversitesi'nde yüksek lisans ve 2006 yılında yine aynı üniversitede doktora derecelerini aldı. 2010 yılında doçentlik, 2016 yılında profesörlük sanını aldı. Halen Ege Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Bilimsel çalışmalarının yanında örgütçülüğü ile de Türk bilim ve kültürüne büyük hizmetlerde bulundu. Türkiye'nin ilk düşünce kuruluşu olan Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (ASAM) kuruluşunda yer aldı. Dünyadaki en büyük Türk tarihi projesi olan *Türkler*'i yöneterek, toplam 37 ciltlik dev Türk tarihinin ortaya çıkışında büyük katkı yaptı. Bu çerçevede İngilizcedeki en büyük Türk tarihi olan *The Turks*'ün editörlüğünde bulundu. Ardından KaraM'ı (Karadeniz Araştırmaları Merkezi) kurdu ve Türkiye'nin ilk bölgesel akademik dergisi olan *Karadeniz Araştırmaları*'nı yayınlamaya başladı. Bu arada türünde dünyada ilk olan *Balkanlar El Kitabı*, *Doğu Avrupa Türk Tarihi* ve *Ortak Türk Tarihi* adlı büyük çalışmaların editörlüğünde bulundu. Türk Dünyasına Hizmet Ödülü sahibi Karatay'ın 150'nin üzerinde makale ve bildirisinin ve Balkanlara dair kitaplarının ve çeşitli çevirilerinin yanında, tarihle ilgili yayınlanmış eserleri şunlardır:

- *Hırvat Ulusunun Oluşumu. Erken Ortaçağ'da Türk-Hırvat İlişkileri* (iki baskı: 2000, 2016).

- *The Turks*, 6 cilt, editör, H. C. Güzel ve C. C. Oğuz ile, (2002).

- *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çeviri, P. B. Golden'dan, (sekiz baskı: 2002-2019).

- *İran ile Turan. Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu* (dört baskı: 2003, 2012, 2015, 2019).

- *Etnik Tutumun Tarihsel Kökleri, AB ve Türk Kimliği* (Strateji Raporu) (2005).

- *Balkanlar El Kitabı*, 3 cilt, editör, B. A. Gökdağ ile, (üç baskı: 2006, 2013, 2017).

- *Bey ile Büyücü: Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri* (iki baskı: 2006, 2017).

- *Türklerin Kökeni* (yirmi baskı: 2011-2019)

- *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, editör, Serkan Acar ile (dört baskı: 2013, 2015, 2016, 2018).

- *Hazarlar. Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler* (dört baskı 2014-2018).

- *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honor of Peter B. Golden*, editör, István Zimonyi ile (2016).

- *Mürdüm. Ergenekon Öncesinde Konuşulanlar* (üç baskı: 2017-2019).

- *İlk Oğuzlar. Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Haz. Umut Üren (üç baskı: 2017-2019).

- *Türklerin İslam'ı Kabulü* (dört baskı: 2018-2019).

- *Bulgarlar. Yitik Bir Türk Kavmi* (2018).

- *Ortak Türk Tarihi*, 6 cilt, editör, B. A. Gökdağ ve S. Y. Gömeç ile (2019).

- *Macarlar. Kökler ve Türkler* (2020).

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 11

GİRİŞ
KISA BİR ESKİ MACAR TARİHİ

Don Boylarında 430 Yıl 20
Göç ve Karpat Havzasının Fethi 28
Batı Avrupa'daki İstila ve Akınlar 32
Hristiyanlığa ve Yerleşikliğe Giden Yol 37
Macar Boyları ve Sekeller 39

I. BÖLÜM
ONOĞUR BAĞLANTISI

Oğurların Avrupa'ya Gelişi 47
Ak/Sarı Oğurların Faaliyetleri 48
Galiçya ve Dalmaçya'da Ak Oğurlar 50
Ak Oğur Tarihinin Özeti 55
Kara/On Oğur Birliği 58
Bulgar Hâkimiyeti Dönemi 61
Macarların Onoğur Bağlantısının İrdelenmesi 66

2. BÖLÜM
BAŞKURT BAĞLANTISI

Başkurt Denen Macarlar 84
Mesûdî ve Valandariyye 85
Müslüman Macar, Hristiyan Hungar 86
Avrupa Kaynaklarındaki Başkurt Macarlar 89
Bir Yanlışlık mı Var? 92
Başkurtlar Türk ise, Macarlar Kim? 96
Alt, Üst ve Orta Kimlikler 100
İki Dilli Macarlar 102

3. BÖLÜM
SUVAR BAĞLANTISI

Bir Sebeple Adı Değişenler 108
Peçeneklere İftira..... 111
İran'a Giden Suvar ya da Macarlar 114
Azerbaycan'daki Macarlar 116

4. BÖLÜM
TÜRK BAĞLANTISI

Hun Denen Türkler Olan Ugorlar..... 123
Taktik ve Stratejik Eserler 125
Göktürkler mi, Macar Türkler mi?..... 128
Batı Türkleri ve Macarlar 130
Baba, Oğul ve Türkler 132
Müslüman Yazarlar: Küllühüm Türk 135
Ermenilerin Türkleri Kim?..... 139
Ergenekon Öncesinde Macarlar 142
'Uğra'yacak Yerler 144

5. BÖLÜM
ESKİ MACAR YURTLARI

Irmaklar, Irmaklar…..... 149
İdil Suyu Akadurur..... 153
Levedi'nin Ülkesi 156
İki Irmak Daha…..... 158
Hazar Komşuluğu ve Peçenekler..... 161
İdil'in Ötesindeki Macarlar 163
İbn Rusteh'in Macarları..... 165
İslam Kaynaklarındaki Güncelsiz Bilgiler 167
Ye'cüc ve Me'cüc Halkı..... 171
Nemrut'un Torunları..... 175
Geride Kalan Kardeşler 177
Göç Hikâyelerinde Unutulanlar 180
Vikinglerin Yolunu Kapatanlar..... 182
Slav ya da Köle Bağlantısı..... 184
Selanikli Kardeşlerin Macar Ziyareti..... 186
İdil'in Gözü 189

6. BÖLÜM
MACARCA VE TÜRKÇE

Aile Olmak İçin 194
Türkçe ve Altay Dilleri 196
Komşuluk ve Akrabalık Arasında Dil 199
Ulaşılamayan Geçmişteki Dil 201
Macarca: Giriş Bilgisi 205
Türkçe ve Macarcanın Ortaklıkları 209
Ortaklıklar Miras mı, Ödünçleme mi? 215
Türkçe, Macarca ve Üçüncü Diller 217
Ortaklıklara Nicel Bir Bakış 219
Ödünçlemenin Şartları 222
Eski Zamanlar Nasıl Değerlendirilmeli? 224

7. BÖLÜM
MACARCA VE URAL DİLLERİ

Ural Dillerinin Kökeni ve Anayurdu 231
Aile İçi Meseleler 233
Ural-Altay Kuramı Yeniden 236
Ural Dilleri ve Türkçe 238
Türkçenin Ural Dilleriyle Ortak Kelimeleri 242
Türkçe, Macarca ve Fince 246
Ugor Dilleriyle Türkçenin Özel İlişkisi 250
Köklerdeki Birlikteliğin Söyledikleri 254

Sonuç 256
Kaynakça 259

Dizin 273

ÖN SÖZ

Bu bir tarih kitabı değil. Adı öyle gibi görünmekle birlikte, yazarının da alışıldık siyasi tarih metinleri yazmayı sevmediği, bunu beceremediği kamu fikirde biliniyor. Yazar eskiden beri her Türk'ün ilgisini çeken bir konuda, Macar-Türk birlikteliği meselesinde çokça okuma yaptı. Bu okumalara başlamadan önce, o da her Türk gibi Macarların uluslararası ismi olan 'Hungar'da Hun isminin saklı olduğunu sanıyordu. Bulgarlar ve Hazarlar gibi esas çalışma alanlarında çırpınıp dururken, her kademede ve her anda Macar gerçeğiyle karşılaştı. Yaygın kanaatte Bulgar boyu, hatta Bulgarların kendisi sandığımız Oğurların, içinden Macarları çıkartan boy birliği olduğunu bilmemiz bu bapta yeterlidir. Esasında erken Orta Çağ'da Doğu Avrupa'yı çalışan bir kimsenin bunların hiçbirinden kaçış imkânı bulunmuyor. Diğerlerini de eşit derecede bilmeden bunlardan herhangi birinde uzmanlaşması mümkün değildir. Bu şartı yerine getiren araştırmacı farkında olmadan aynı zamanda Hazar uzmanı olmuştur veya Hazarlar üzerine çalışan birisi bu diğer toplulukların meselelerini de en az onların uzmanları kadar biliyor olacaktır; başka yolu da yoktur. Öbür türlü, nakilci/mütercim kimliğinden kurtulamayacaktır.

Okuyorum ve sanırım iyi bir kelime hazinem var ama yine de Macarca biliyorum diyemiyorum. Ne kurslarla ne de Macaristan'da bulunarak bu dili öğrenme imkânım oldu. Zaman darlığı sebebiyle masa başında oturup kendi kendime de öğrenemedim. Ancak sabahları bir korulukta koşarken dinlenme zamanlarını Macarca çalışmaya ayırabildim. Bu belki de daha verimli oldu ve az zamana çok iş sığdırmanın bir yolunu deneyerek görmüş olduk. Genç arkadaşlara tavsiyem, ellerinde bir imkân varsa sonuna kadar değerlendirmeleridir ama imkânların sınırlılığının bir bahane olmadığını da bu örnekle görmüş olsunlar.

Bu kitap aslında çoktan yazılmıştı. Daha 2009 yılında Macarların eski Ortadoğu bağlantısıyla ilgili süregiden tartışmalara uzunca bir makale ile katıldık.[1] Ardından yine uzunca bir makale ile 9. yy'da,

---

[1] "Some Views on Looking for a New Home for Ancestors of Turks and Magyars in the Middle East", *Journal of Eurasian Studies*, 3 (Tem-

şimdiki yurtlarına gelmeden önceki hâllerine, genel çerçeve içinde değinmeye çalıştık.[2] Önce Macarca olarak yayınlanan 2009 yılında sunulmuş bir bildiriyle de 5-9. yy'lar arasındaki etnik süreci değerlendirdik.[3] İsim incelemelerini içeren bu çalışma 2016 yılındaki bir bildiri ile devam etti.[4] 2011 yılında yayınlanan *Türklerin Kökeni* kitabımız aynı zamanda Macarların da kökenini anlatmak zorundaydı. Bu arada bazı ayrıntılı dil incelemeleri ve genel bir yaklaşım sunan bir bildiri ile dil konusunu sürdürdük.[5] *Doğu Avrupa Türk Tarihi*'nde ise uzunca bir yazı ile Macarlar bölümünü üstlendik.[6] Nihayet işbu kitabın temelini teşkil eden Etelköz makalemiz 2014 yılında *Belleten*'de yayınlandı.[7] Macarların Hristiyan olduktan sonraki tarihleriyle ilgili de bazı çalışmalar yaptık.[8] 2015 yılında yazdığımız ancak çeşitli badireler geçirip hâlâ yayınlanmayan Macarların Türk adlanmasıyla ilgili çalışmamız büyük bir eksiği daha kapattı. Ancak ayrıntılı bir Fin-Ugor

---

muz-Eylül 2009), s. 50-73; "Türklerin ve Macarların Ortadoğu Kökenleri Üzerine", *Turan*, Sayı 9 (2010), s. 27-46.

2 "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, LXXIV/269 (Nisan 2010), s. 69-108.

3 "Magyarok vagy „hungarok": a nép eredetének kutatása", *A Szkíta Népek Hitvilága*, yay. Obrusánszky Borbála és Marácz László, Budapest, 2010, s. 175-183; "Macarlar veya Onoğurlar: Köken Araştırmalarında Etnik Süreçleri Gözetmek", *Turan*, Sayı 11 (Ekim 2010), s. 27-34.

4 "Macarlar, Başkurtlar, Bulgarlar: İdil-Ural Havzasında Etnik Adlandırmaların Doğasını Kavramak", *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II*, 16-17 Ekim 2015, yay. B. Bayram, Kırklareli 2016, s. 101-110.

5 "Türklerde ve Macarlarda Ortak 'Ede' İsmi Hakkında", *EÜ TDİD*, XII/2 (Kış 2012), s. 491-497; "Dil Kıyaslarında Organ İsimleri: Bağır Kelimesi Üzerine", *Ahmet Atillâ Şentürk Armağanı*, yay. Ahmet Kartal – Mehmet M. Tulum, İstanbul 2013, s. 383-390; "Türkçe ve Macarca: Kardeşlik mi, Arkadaşlık mı?", *Yeni Türkiye. Türk Dili Özel Sayısı II*, Sayı 100, Mart-Nisan 2018, s. 252-256.

6 "Macarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay - Serkan Acar, İstanbul 2013, s. 409-448.

7 "Etelköz: Ortanca Macar Yurdu Hakkında Yeni Bazı Tespitler", *Belleten*, Cilt LXXVIII, Sayı 281 (Nisan 2014), s. 41-91.

8 "Orta Çağ'da Bosna ve Macaristan: Cebir ve İnadın Tarihi", *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu -II- Bildiriler*, C.2, yay. Ünal Şenel, Manisa, 2010, s. 82-95; "Erken Dönem Macarlar Arasında İslam", *Balkanlarda İslam, -II-*, yay. M. S. Kafkasyalı, Ankara 2016, s. 369-378.

veya Ural incelemesi yapmaksızın, böyle bir kitabın bütün temelleri çürük veya kuşkulu kalacaktı. Bunu da İngilizce olarak yazdığımız bir eserin ilgili bölümünü bitirdiğimiz 2020 başlarında tamamladık. Böylece, kanaatimizce eski Macar tarihinin sorunlarını içeren kitap biçimindeki bir çalışma için eksik kalmamıştı. Dolayısıyla bu kitabın önceki makaleler temelinde oluştuğunu itiraf etmek zorundayım.

Ne kadar ileri olsa da, Macar biliminin ulaştığı şu veya bu yöndeki kanaatleri izlemek ve aktarmak zorunda değilim. Bu kitabın sadece yaklaşım kalıpları değil, yapılanması da onlardan çok farklı. İleride olduğunu hiçbir şekilde iddia edemem; en başta yetki, yetenek ve birikimim buna elvermiyor ama farklı şeyler söylüyorum ve bunların doğru olduğuna inanıyorum. İnanmasam yazmazdım. Kısaca, orada karmaşık bir vak'a basite indirgenip büyük ayrıntılarla çalışılırken, burada o karmaşadan kaçılmıyor ve sonuçta veri kaybının önüne geçiliyor. Temel farklılığın bu olduğunu düşünüyorum.

Macarlar Orta Avrupa'ya yedi boy hâlinde geldiler. Tarih kayıtlarında ve destanlarda bu yedi boy ve onların önderleri önemli yer tutar ve gizemli sayıdır. İşbu kitabın yedi bölümden oluşması ise tamamen tevafuk ve tesadüftür ve sonradan farkına varılmıştır.

Macarlar üzerine bir kitap Ötüken Yayınevi editörlerinden Sayın Ayşegül Büşra Paksoy'un (Çalık) fikri idi ve kendisine şimdi unuttuğum bir tarihte söz vermiştim. Ancak ben unutsam da, o bu sözü hiç unutmadı ve her daim beni sıkıştırarak bu kitabın ortaya çıkışına en büyük katkıyı yaptı. Kendisine müteşekkirim.

Çok sayıda Macar dost ile, bilhassa bilim adamlarıyla şahsi dostluğumuz ve uzun sohbetlerimiz oldu. Bunların büyük ufuk açıcı ve verimli olduğunu kaydetmeliyim. Bu dostlar arasında özellikle László Marácz ve István Zimonyi'yi anmalıyım. Zamanında erişim sıkıntısı çektiğim bu eserdeki birçok kaynağı bana sağlayan Bülent Bayram Bey'e de uzun yıllar sonra şükranlarımı yineliyorum.

Osman Karatay
Bornova, 13 Ocak 2020

GİRİŞ

KISA BİR ESKİ MACAR TARİHİ

MACARLAR 995 yılı itibariyle Orta Tuna boylarındaki şimdiki yurtlarına yerleşmiş durumdaydılar. Doğudan Avrupa'ya gelen çok sayıda topluluk içinde, bazı küçük Türk toplulukları hariç tutulursa, kimlikleriyle günümüze ulaşan tek halk Macarlardır. Buna karşılık nereden ve nasıl geldikleri açık değildir ve ancak çağdaş bilimin ayrıntılı incelemeleriyle bir karara varılabilmektedir. Bu kararlar üzerinde fikir birliği olmadığını belirtelim. Buna karşılık, tam tersi bir olgu olarak, gelişlerini çok iyi bildiğimiz toplulukların (Saka, Sarmat, Yazığ, Hun, Bulgar, Avar, Hazar, Suvar, Peçenek, Oğuz, Kuman ve daha küçük halklar) hiçbiri günümüze asli kimlikleriyle ulaşamamıştır.

Macarların dili, Türkçenin de ait olduğu eklemeli diller sınıfına aittir. Erken Macar vakayinamelerinde ve destanlarda Hunlara yapılan atıflar ve Macarların Hun soyundan sayılması çağdaş dönemdeki bilimsel araştırmalarda ve arayışlarda dikkat çekmiş, bilhassa Türk bağlantısı üzerinde durulmuştur. Bu noktada siyasi yaklaşımların müdahalesi kaçınılmaz olmuş, âdeta düşman Türk ile Hristiyan Macar kimlikleri arasında seçim yapmak gerekmiştir. 19. yy'da, özellikle de 1848 isyanından sonra durumun nezaketini iyi kavrayan Habsburg yönetimi bilim adamları vasıtasıyla bu yöndeki çalışmalara müdahale etmiştir. İsmini Macarca olarak değiştiren Pál Hunfalvy ile Joseph Budenz adındaki iki Alman asıllı görevli Budapeşte'ye gelerek Bilimler Akademisi ve Milli Kütüphane'de denetimi almışlar ve ardından yaptıkları çalışmalarla Macarcanın Türkçe ile hiçbir ilgisinin olmadığı, aksine, kendilerinden önce de çeşitli şekillerde dile getirilmiş olan Fince ve Estonca ile Rusya'nın kuzeyindeki küçük halkların dilleriyle bir aile teşkil ettiği görüşünü öne sürmüşlerdir.[1] Buna karşılık, Türkiye'de iyi tanınan Ármin Vámbéry gibi isimler Macar-

[1] Marcantonio vd. "The 'Ugric–Turkic Battle': A Critical Review", s. 81–102; Marácz, *Hungarian Revival*, s. 66-67.

canın Türkçe ile yakın bağları, dolayısıyla akrabalık ilişkisi olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak neticede galip gelen ve bütün Avrupa ve Rus bilim dünyasının da desteğiyle varlığını bugüne kadar sürdüren görüş, Macarcanın Fin-Ugor veya daha geniş bir Ural ailesine mensubiyetine inanan görüş olmuştur.

Son yıllarda sadece Macarlar arasında değil, bilim dünyasının değişik kesimlerinde de buna itirazlar baş göstermiş, Fin-Ugor kuramının zayıflıkları ortaya konmuştur. Özetlersek, bu dilleri bir araya getirdiği düşünülen yapısal özellikler (eklemelilik, cinsiyet yokluğu, sayı sıfatlarında tekillik, tek heceli kök, vb.) Türkçe ve Moğolca gibi dillerde fazlasıyla vardır. Fin-Ugor çatısında sınıflanan dillerin ortak bir kelime hazinesi oluşturulamamış, dolayısıyla ana Fin-Ugor diline ulaşılamamıştır. Kelime hazinesi bakımından Fin ve Ugor kollarının birbiriyle ilişkisi sorunlu olduğu gibi, Ugor koluna sokulan Hanti (Ostyak), Mansi (Vogul) ve Macar dillerinin dâhili ilişkisi de sıkıntılıdır. Bunları ayrıntılı inceleyeceğiz.

Macarcanın Osmanlı dünyası da dâhil, Avrupa'daki dil ilişkileri sonucu edindiği ödünçleme kelimeler hariç tutulduğunda, en fazla ortak kelimeyi paylaştığı dil Türkçedir.[2] Doğudan Avrupa'ya getirilmiş olan bu kelimelerin esas kısmının Bulgar-Çuvaş özellikleri taşıması, iki ayrı bakış için de Bulgar türü Türkçeyi merkeze koymayı gerektirmektedir. Eğer bunlar alıntı iseler, Macarlar uzun süre Bulgar Türkçesi konuşan bir halkın komşuluğunda yaşamış olmalıdırlar; eğer alıntı olmayıp atalardan miras iseler, Macar dili, dolayısıyla etnos kurucu unsurları Türkçenin eski

[2] Vámbéry'den beri süregelen, Gombocz'la olgunlaşıp Németh, Ligeti, Kakuk ve Róna-Tas çizgisinde zirveye ulaşan bu alandaki çalışmalar çok geniş bir edebiyat oluşturmaktadır. Genel bir değerlendirme şu makalede okunabilir: Berta ve Róna-Tas, "Old Turkic Loanwords in Hungarian", s. 43-67.

biçimi olan Bulgar-Çuvaş tipi bir dilde Türklerin ataları ile buluşmaktadır.

Buna karşılık, örneğin Fin-Ugor veya Ural dilleriyle ortaklıklar çok düşük seviyede olup, bunların önemli bir kısmı Türkçede de bulunan kelimelerdir. Akraba olan Fince ile yapısallık dışında fazla bir ortaklık olmaması, güya akraba olmayan Türkçeyle ise geniş bir kelime varlığının paylaşılması mevcut açıklamalarda üzerinde durulmayan bir konudur. Bunlar bir dilden diğerine geçmiş kabul ediliyor, ancak geçişken türden kelimeler daha çok kültür tabakasına aittir, dilin temel kelime hazinesine değil. Bu durumda mevcut tasnifleri gözden geçirmek, belki bir dönemin Ural-Altay kuramına geri dönmek, ama her halükârda bir alt-aile dahi olsa Fin-Ugor birliğinden kuşkulanmak gerekmektedir. Birkaç koldan oluşan, üye dillerin kelime ortaklıklarından ziyade yapısal benzerlikler temelinde akrabalıkları düşünülmüş bir Ural-Altay kuramı şimdikinden daha açıklayıcı olacaktır.

Macarlarla ilgili tarih haberlerinde esaslı bir tezat vardır. Belirttiğimiz gibi, Asya'dan Doğu Avrupa'ya çeşitli zamanlarda onlarca kavim gelmiştir; bunların göçü çeşitli kaynaklarda kayda girmiştir ama bugün bu halkların neredeyse izi kalmamıştır. Öte yandan, Asya kökenli olup kendi özgün kimliği ile Avrupa sınırları içinde yaşayan tek halk olan Macarların göçleri açık biçimde tarihi kayıtlarda bulunmaz. Hatta Macar kelimesinin ilk geçişi bile onların Tuna boylarında yurt tutuşundan çok sonradır. Bu yüzden, Doğu Avrupa tarihinin diğer kavimlerine göre eski Macar tarihi çok karmaşık ve anlaşılması zor bir yapı sergiler ve bilim âleminin zirvesinde bulunan belki yüzlerce isim tarafından çalışılmasına rağmen, henüz tartışmalar bitmemiş ve erken Macar tarihi kesin şekilde tespit edilememiştir.

Aşağıda ayrıntıyla inceleneceği üzere, Macarların kendilerinin ve değişik halkların kaynaklarında Don boylarındaki yurdu kesin ifadelerle belirliyoruz, ama buraya ne zaman ve nasıl bir Macar göçü olduğuna dair açık bir ipucu bulunmuyor. Bunun iki makul ve mümkün açıklaması olabilir: İlki, yanlış ismin peşinden gidiyor olabiliriz; yani belli bir dönemden önce Macarlar Macar ismini taşımıyorlardı. İkincisi ise, bir kitlesel hareketten bahsedilmediğine göre, Macarlık Don boylarındaki bir etnik oluşum sürecinin ürünüdür. Bunun için de Oğurları merkeze almamız gerekiyor.

Don Boylarında 430 Yıl

463 yılı civarında Avrupa'ya gelen Oğur birliğinin küçük yarısı olan Ak Oğurlar Avar baskısıyla batıya göçerken, Don havzasına yerleşen Kara veya On Oğurlar 558 civarında gelen Avar hâkimiyetini kabullendiler. 570'lerde artık Göktürkler onların hâkimidir. 630'lerde ise Göktürk hâkimiyetinden çıkan Kafkas Bulgarlarının kurduğu Büyük Bulgar devleti aslında bir Onoğur-Bulgar birliği olarak gelişmiştir. Kısa süren bu devletin ardından bölge 670'larda Hazar egemenliğine girer ve 9. yy sonlarına kadar öylece kalır. Böylece hep bağlı olarak yaşayan, savaşlarla işi olmayan ve sadece ticaretle uğraşan Onoğurların sayısı hızla artar. Kaynaklar istisnasız onların kalabalıklığından bahseder.[3] 9. yy'da artık iyice kalabalıklaşan ve Don havzasındaki

[3] İlk iki Macar yıllığı bunu açık söyler: Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 17, 25; Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s. 689; Anonymus, *Macarların Gestası*, s. 25. Moğol istilası arifesinde eski yurda yolculuk yapan rahip Julianus'tan bahseden mektup (Dienes, "Eastern Misisons of the Hungarian Dominicans", s. 237) ve Macarlar hakkındaki ilk haberleri verenlerden Regino da aynı şeyi vurgular (Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 70). Macarları cephede tanıyan Bizans imparatoru Bilge Leo'nun dikkatini de bu sayı fazlası çekmiştir (*The Taktika of Leo VI*, s. 455). Tüm bunlardan önce de 6. yy Bizans yazarı Theophilaktos Simokattes Göktürk ege-

yurtlarına sığmayan Onoğurlar yavaş yavaş etrafa açılmaya başlarlar. İdil Bulgar'ın ortaya çıkışını bu çerçevede görmeliyiz. Burada Hazar'a karşı yükselen bir muhalefet de göze çarpıyor ki, İdil Bulgar Hanı Almuş'un Hazarlara yönelik "Bizi esaret altına sokan Yahudilere karşı…"[4] nevinden ifadeleri geçmişte bu tür sıkıntıların yaşandığını gösterir.

İlk Macar haberlerini veren İbn Rusteh ise, Hazarların Macarlardan ve etraftaki diğer kavimlerden korktukları için araya hendekler kazdıklarını söyler.[5] Böyle geniş bir sahada o zamanın şartları içinde hendekten kasıt kalelerin etrafındaki istihkâmlar olabilir. Gerçekten de, Don nehrinin doğu sahilinde olup, açıkça batı cihetini gözetlemek üzere kurulmuş bir karakol kent olan Şarkel'in etrafında böyle hendekler göze çarpmaktadır.[6] Bizzat bu kentin kuruluşunun Macarlar sebebiyle olduğuna dair iddialar yaygın olmakla birlikte,[7] hem Şarkel'in Onoğur/Macarların yükseliş zamanından çok önce kurulmuş olması hem de o dönemlerde Hazar hâkimiyetinin Don ötesindeki Slavları kapsaması, dolayısıyla da Macarların Hazar egemenliğinde bulunuyor olmasının gerekliliği gibi sebeplerle, bu görüşe katılmak zordur ve asıl sebep İskandinavya'dan gelen Ruslar olarak gözüküyor.[8]

---

menliğindeki halklar içinde en kalabalığının Oğurlar olduğunu kaydetmiştir (Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 154.)

4 İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 47.

5 Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38.

6 Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 389.

7 Tartışmaları Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s. 16-17, verir.

8 Bir taarruz ile yıkıldıktan sonra 830'ların sonlarında sözde bir Bizans yardımı ile yeniden yapılan Şarkel'le ilgili geniş tartışmalar şu makalede yapılmıştır: Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s. 69-108.

Harita 1: 7. yy'da Doğu Avrupa'nın görünümü

Nitekim Hazarlar bir taraftan Şarkel'i onarırlarken, bir taraftan da batıya doğru bir intikam seferi başlatırlar. Bu görevi batıya gidip gelme konusunda son zamanlarda tecrübe kazanmaya başlayan Onoğur savaşçılarının üstlendiğini tahmin etmek zor değil. Muhtemelen 837 içinde Dnyeper üzerinden İstanbul'a gelen İsveçli Rus elçiler (ki krallarına *kağan* derler) aynı yoldan dönemezler ve ülkelerine dönmek için ta Almanya'dan dolaşmaları gerekir. Franklara gönderilen bir Bizans elçiliğine takılırlar ve 838 senesinde Franklarca tutuklanıp sorgulandıklarında, durumu Bizans elçisi açıklar ve "vahşi kabileler yollarını kapattıkları için memleketlerine dönemediklerini" söyler.[9] Simeon Logothetes'in haberinde görüldüğü üzere, Onoğurlar daha da ileri gitmiş, o yıllardaki ileri harekâtlarıyla Balkan işlerine dâhil olmuşlardır.[10]

[9] *The Annals of St-Bertin*, s. 9.

[10] Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s. 135, Onoğur/Macarların Balkanlardaki yenilgisinin onları askeri olarak zayıflattığı, bu yüzden Hazar egemenliğine girdikleri fikrindedir. Fakat hadiselerin

1. BÖLÜM

ONOĞUR BAĞLANTISI

Oğurların Avrupa'ya Gelişi

Kendisini elçi olarak gittiği Atilla'nın sarayıyla ilgili canlı tasvirlerinden tanıdığımız Bizans yazarı Priskos, 463 yılı civarı için şöyle bir haber verir: "Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur, Urog (Ogur) ve Onogurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yerden denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuşun (grifon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyorlardı. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler, hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemeden bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tabi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi."[1]

Buradaki Urog > Oğur düzeltmesi herkesçe kabul edilir ve bilinir. Bunda sorun yoktur. Sorun, tek bir siyasi teşebbüsün eseri olarak görmemiz gereken bu elçilik faaliyetinin temsil ettiği halkların isminin doğasında. İsimlerin ikinci kısmındaki -(*V*)*gur* bileşeni ortak gözüküyor. Dolayısıyla geri kalanı çok açık: On Oğur ve Sarı (Ak) Oğurlar.[2]

---

[1] Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos*, s. 65-66.

[2] *Sarı* kelimesi eski Türkçede 'ak' anlamına gelirdi. Kelime bugün Türkçe, Macarca ve Moğolcada mukabil biçimleriyle 'sarı' manasında bulunsa da, en eski kayıt olan Hazar kenti Şarkel'in isminin ilk hecesinin 'ak' anlamına geldiğini aynı kentin isminin Arapça (beyzâ),

Eğer buraya tek bir siyasi birliğin temsilcileri geldi ise, tek bir isim aramamız gerekir. Bu da herhâlde en sade biçim olan *Oğur* olacaktır. Türklerdeki ikili düzen gereği elçilik heyetinde her iki kolun da üyeleri olmalıydı.[3] Ortak isim ve iki kısmın isimleri sayılırken, durumu kavrayamayan huzurdaki mütercimin toplam üç kavmin adını telaffuz ettiğini kolaylıkla tahmin edebiliriz. Her iki adlandırma türü de Türklere has olmakla birlikte, iki koldan birinin renk, diğerinin sayı ile tavsifi bir düzensizlik içeriyor. Dolayısıyla, Onoğur kelimesinin elçilik ziyaretinde telaffuz edilmemiş bir eşanlamlısının bulunması gerekir: *Ak* karşıtı olarak *Kara Oğur.*[4]

Oğurların Atilla'nın oğlu İrnek'in bölgedeki halkları yeniden örgütleme çabalarına dâhil olup olmadıklarını bilmiyoruz ki, ihtimal dışı değildir. Onun dayandığı esas güç Kuzey Kafkaslardaki Bulgarlar idi. Orada yaşamalarının dışında bağımsız hareketleri hakkında bilgimiz bulunmadığından, ilk Oğurların İrnek'in Bulgar devletini doğuracak olan Hun sonrası birliği içinde bulunduklarını düşünebiliriz.

Ak/Sarı Oğurların Faaliyetleri

Bu halkın iki kolunun kaderi bir süre sonra ayrışıyor ve Saragurlar adlarını birkaç sergüzeşte yazdırdıktan sonra kayıplara karışıyorlar. Akatirler Herodotos döneminden beri bugünkü Ukrayna'nın batı cenahına yerleştirildikleri için burada sıkıntılı bir durum var. Henüz Hun devleti

---

Rusça (belaya) ve Yunanca (aspron) çevirilerindeki sıfatlardan anlıyoruz. Bk. Czeglédy, "Šarkel: An Ancient Turkish Word for House", s. 22-31.

[3] İkili düzen genellikle 'ikilik' olarak anlaşılır ve olumsuz bir içeriği vardır ama Türklerdeki bu düzen 'tamamlayıcı' ikilemedir ve içeriği tamamen olumludur. Bu konuda yeni bir yaklaşım için bk. Türkmen, "Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatında Dikotomik Özellik", s. 11-14.

[4] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 198.

çökmemişken ve Bizans'a ve Germen kavimlerine yönelik ciddi tasarıları varken, bu kadar içeride yaşayan Hunlara bağlı bir topluluğun doğudan gelenlerin saldırısına uğraması düşündürücü gözüküyor. Belki bu saldırıya uğrayanlar doğudaki bir Akatir birliğidir, zira Hunlar onların başına aileden birini atarlardı veya bu halk Hun döneminde bir şekilde doğuya doğru çekilmiş olabilir. Hatta MS 2. yy'da İskandinavya'dan gelerek Karadeniz bozkırlarını ele geçiren Gotların açıkça yolları üzerinde bulunan Akatirleri doğuya doğru sürmüş olmalarını düşünmek daha isabetli olabilir. Zira Saragurlar yine Priskos'un kaydına göre birkaç yıl sonra da Kafkasların güneyine iniyor ve Bizans adına o günlerde İran'a bağlı olan Gürcistan ve Ermenistan'ı yağmalıyorlar.[5] Bu Akatir ve Güney Kafkas saldırılarını takdim tehir imkânımız olabilir, Priskos belki sıralamayı karıştırmıştır ama sonuçta bunu tahmini olarak söyleyebiliriz. Gerçek olan şey kitapta önce batıya, sonra da güneye saldırıdan bahsedilmesi. Orta Avrupa'da Atilla'nın oğullarının Hun devletini hâlâ ayakta tuttuğunu düşünürsek, böyle bir şeyin olabilmesi için Saragurları Kafkasların kuzeyindeki düzlüklere yerleştirmek en uygun seçenektir.

Saragurların ismi bundan sonra tek bir kaynakta daha geçiyor. 555 yılında telif edilen Süryani hatip Zekeriyya'nın kitabının ardına eklenmiş bir zeylde 13 tane göçebe halkın adı verilir: "*Wngwr*, çadırlarda yaşayan bir halk, *'wgor*, *sbr*, *bwrgr*, *kwrtrgr*, *'br*, *ksr*, *dyrmr*, *srwrgwr*, *b'grsyq*, *kwls*, *'bdl*, *'ftlyt*; bu 13 halk çadırlarda oturur ve mallarının, balık ve yabani hayvanların etini yiyip, silahlarıyla yaşarlar."[6] Hem bu halkların hepsinin birden tarihin tek bir anında toplanmasının zorluğu, hem son iki örnekteki Abdal ve Eftalit gibi aslında aynı olan halktan değişik telaffuzlarla bahsetmesi

[5] Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos*, s. 69.

[6] Zachariah, *The Syriac Chronicle*, s. 328; *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor*, s. 448-451.

hem de Priskos'taki aynı üç biçimin geçmesi gibi sebepler bunun biraz dikkatsiz ama kitabi bir derleme olduğunu gösteriyor, aynı zamanda kaynaklardan birinin Priskos olduğuna işaret ediyor. Priskos'un kitabının bazı bölümleri kayıptır ve maalesef Zekeriya bir ayrıntı nakletmediği için buralarda Saragurlardan yukarıdakilerden başka bir bahis olup olmadığını bilmiyoruz.

'Ak Oğur' isminin bundan sonraki tek geçişi beş buçuk asır sonra yazılan Rus *Ana Vakayinamesi*'ndedir. Bunda *Belıe Ugrı* 'Ak Ugorlar' diye bir halktan bahsedilir. 'İskitlerden' olup eski zamanlarda doğudan göçüp gelerek Slav ülkelerine yerleşen ve 'zorbalık yapan' Bulgarların ardından bu Ak Ugorlar gelirler ve Ulahları[7] kovarak Slav topraklarına hâkim olurlar. Zaman tayini güç değildir, çünkü Bulgarlardan sonra, Avarlardan hemen öncedir: "Bu Ugorlar İran şahı Hüsrev'e (II, 590-628) karşı sefere giden İmparator Heraklius zamanında ortaya çıktılar. Bu zamanda Avarlar ('Obrı') da ortaya çıkmışlardır. Bunlar (Avarlar) Heraklius'la savaştılar ama onu yendilerse de yakalayamadılar."[8]

Galiçya ve Dalmaçya'da Ak Oğurlar

Bu ortaya çıkma hadisesini Bizanslıların görüş alanına girme olarak anlarsak, işimiz biraz karışır ama çözüme yaklaşırız. 1113 yılında Kiev'de bu vakayinameyi telif eden Rahip Nestor kullandığı bazı eserleri zikretmekle birlikte, Bizans kaynaklarından tam olarak neleri aldığını

[7] Burada biz yaygın kanaatin aksine Romenlerin kökünü teşkil eden Ulahların değil German kavimlerinin kastedildiğini düşünüyoruz. Zira hem buradaki gibi erken bir tarihte Orta Avrupa'daki Slav memleketlerinde Ulah hâkimiyeti sözkonusu değildi hem de *Povest'*te başka yerlerde Almanya'dan bahsetmesini beklediğimiz kelimeler Ulah (*Voloh*) olarak geçer. Bunu daha önce bir kitap değerlendirmesinde ifade etmiştik: Karatay, "Muallâ Uydu Yücel: İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler", s. 165.

[8] *Povest' vremennıx let*, s. 210; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 83.

bilmiyoruz. Mesela bu Ak Ugor meselesi bu biçimiyle hiçbir Bizans kaynağında geçmez. Öte yandan, buradaki olayı, yani bu Ak Ugorların ortaya çıktığı dönemde Heraklius ile İranlıların savaşmasını ve Avarların ortada dolaşmasını bir başka kaynakta daha görüyoruz. 10. yy ortasında Bizans İmparatoru 7. Konstantinos Porphyrogenitus tarafından yazılan *İmparatorluğun Yönetimi* adlı kitap bu konuda şöyle der:[9] "Hırvatlar Romalıların imparatoru Heraklius'un himayesini istemek üzere vardılar. Romalıların imparatoru bu aynı Heraklius zamanında bu aynı Romanlar Avarlarca sürüldüğünde, memleketleri ıssız kaldı. Ve bu yüzden, Heraklius'un emriyle, bu aynı Hırvatlar Avarları yenip oralardan sürdüler ve İmparator Heraklius'un yetkilendirmesiyle şimdi yaşadıkları yere, Avarların bu aynı memleketine yerleştiler. Bu aynı Hırvatların prensi olarak o zamanlar Porgas'ın (Boz Kuş?) babası vardı."[10]

Buradaki himaye isteme veya emirle hareket etme tamamen Bizans imgesinin okuyucuya sunulması ve pazarlanmasıyla ilgili bir tarih çarpıtmasıdır. Bütün imparatorluk arazisinin Avar, Slav ve Perslerce işgal edildiği ve İstanbul'un bile kuşatma altına düştüğü günlerde Herakleios kimseyi himaye edecek durumda değildi, ancak diplomatik becerisi ve müthiş zekâsıyla ittifak ilişkileri kurarak Avarların amansız düşmanı Hırvatları eşgüdümlü bir harekâta ve yeni yurt işgaline razı etmiştir diyebiliriz.

Konstantinos bu bahisten birkaç sayfa önce işbu Hırvat göçünün başka ayrıntılarını verir ki, özellikle isimler bu bağlamda çok önemlidir: "Hırvatlar o zamanlar şimdi Ak Hırvatların (Belokrobatoi) bulunduğu yerde, Bavyera'nın

[9] Elbette Heraklius ile II. Hüsrev'in ve de Avarların savaşları başta Nikephoros ve Theophanes olarak çok sayıda kaynakta ayrıntılarla anlatılır. Porphyrogenitus'un verisinin özelliği, hayli öz olmakla birlikte, üçüncü öğe olan kuzeydeki 'Ak'lardan aynı düzlemde bahsetmesidir.

[10] Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 147, 149.

2. BÖLÜM

BAŞKURT BAĞLANTISI

Macarlığın etnik kökeninin çözümlenmesinde en büyük sorunlardan birinin çok sayıda ve değişik ama hepsi Türklere ait isimler taşımaları olduğu görülüyor. Biz Türkiye Türkleri yeryüzündeki Macarlara Macar diyen birkaç ulustan biriyiz. Diğerleri de onların güney komşuları olan Balkan ulusları. Bu ismi erken Osmanlı fetihleri sırasında Sırplardan öğrenmiş gözüküyoruz. Macarlar da kendilerine Macar diyorlar. Dünyanın geri kalanı ise onlara Hungar diyor. Bu ismin diğer bir Türkçe budun adı olan Onoğur'dan geldiğini önceki bölümde tarihi zeminiyle izah ettik. Orta Çağ Macarların Latince yıllıklarında isimleri bu şekilde anılmakla birlikte, en erken iki yıllıkta bu ismin kökeninin unutulduğunu görmek ilginç. Zira yurt tutuş sırasında ele geçirilen Ung kalesinin adına izafeten, 'hisar, kent' anlamındaki *vár* kelimesinin eklenmesiyle Ungvár'dan Hungar olmuşlarmış.[1]

Öte yandan kendilerine Macar demeye başlamaları Onoğur kelimesini unuttukları günlerde gerçekleşiyor. Daha önce böyle bir adlandırma yok. Dolayısıyla bu geçiş döneminde bir boşluk var. Öte yandan çok değişik ve birbirinden habersiz kaynaklarda Macarlara 9-12 yy ortalarında 'Türk' dendiğini öğreniyoruz. Bunu sonraki bölümde göreceğiz.

Avrupa'ya gelen ilk kuşak Macarlara dayanan güvenilir bir Bizans kaydını sunan Porphyrogenitus daha da ileri gidiyor ve "şimdi Türk olan" bu ulusun adının eskiden 'Sabar' (Suvar) olduğunu söylüyor.[2] İdil boyu Türklerinden olan bu halkın içinden Hazarlar çıkmıştır. Orta Çağ'ın en önemli İslam coğrafya eserini yazan Mesudi Hazar ve Su-

[1] Rady "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s. 685, 688, 696; Anonymus, *Macarların Gestası*, s. 39; Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 79.

[2] Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 171.

var kelimelerini eşanlamlı olarak kaydediyor.[3] O hâlde Macarlar Hazarlar mıydı?

Onoğur adlandırması işi daha çetrefilli hâle getiriyor. Bu isim bize doğrudan ve sadece Bulgar dünyasını çağrıştırıyor. Pek çok bilim adamı Onoğurları bir Bulgar topluluğu, Bulgarların kendisi olarak kabul ediyor.[4] Bulgarlar Onoğur, Onoğurlar da Macar ise, Macarlar Bulgar mı oluyor şimdi?

Elimizde üç ayrı dil, yani Macarların konuştuğu şimdiki Macarcanın kökü olan dil, Bulgarların konuştuğu Türkçenin Lir kanadı ve Ortak Türkçe olmasaydı, konuyu budun isimlerinin geçişkenliği üzerinden izaha kalkabilirdik ama kimin hangi dilde konuştuğunu tespit görevi karşımızda dururken, böyle kolay bir yola sapmamız mümkün gözükmüyor. Bu imkânsız göreve bir de batıdaki bildiğimiz Macarlara Orta Çağ boyunca pek çok ilgisiz ve alakasız kaynağın, neredeyse bütün kaynakların Başkurt dediklerini eklediğimizde bütün ümitlerimiz kırılıyor ve kızıp araştırmayı burada bırakmamız gerekiyor. Macarların kendi kaynaklarında Başkurt kelimesinin hiç geçmeyişi de buna tuz biber oluyor. Kim kimdi? Kim kimin neyi oluyordu? Kim kimi biliyordu, kim kendini bilmiyordu?

Onoğurların Bulgarlardan ayrı olduklarının, Don nehri boylarında yaşadıklarının en büyük delili, bu dağılmadan çok sonra, 9. yy'da geçen kayıtlardan anlaşılıyor. 830 ve 860'larda Avusturya'ya kadar saldıran ve de geri dönen doğulu topluluğun adı Oğur olarak geçiyor. 9. yy sonu ile birlikte bu bölge İslam coğrafyacılarının ilgi alanına girdiğinde bu halktan bahis bulunmaz veya muğlak isimlerle anılırlar. 10. yy'da hiç yoklar. Bunu Macarların batıya gö-

[3] Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 46. Mesudi bunu *Kitab'ül-Tenbih ve'l-İşrâf*'ta anlatır ama Şeşen çevirisinde (*İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 56) bu bilgi geçmez.

[4] Zimonyi, "Bulgarlar ve Oğurlar", s. 610; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 115.

çüyle eşzamanlıyoruz ve Macarlara neden Onoğur dendiğini bu noktada anlıyoruz. Bunları gördük. İşimizi zorlaştıran şey, günümüzdeki tarihçilerin Oğur ile Bulgar'ı telif etmeleridir. Hâlbuki eski kaynaklarda Bulgarların Doğu Avrupa'ya göçü ayrı, Oğurlarınki apayrı anlatılır. Bir de Bizanslıların Onoğur-Bulgar devleti olarak adladıkları yapıyı sadece Oğur ismiyle anan Hazar kaynağını iyi anlamamız gerekiyor. İdil Bulgar devleti için Oğur isminin hiç geçmeyişini de bu bağlamda düşünmeliyiz.

Bulgar ile Oğur'u ayırdıktan sonra, Onoğur-Macar eşleştirmesinin doğasını kavramada daha bir rahatlıyoruz. Don nehri havzasında, batı yakasında oturan Onoğur birliğinin içindeki Macar boyu gittikçe güçlenmeye, nüfusu artmaya başlıyor. Birkaç İslam kaynağında Macarlar ile Onoğurlar aynı bağlamda zikredilir. Bunları inceleyeceğiz. Batıya göçte de Macarlar yalnız değildi; belki tamamı değil ama diğerlerinin çoğu da onlara katılmıştı. Bu yüzden göçten iki kuşak sonra, 950 yılı civarında yazılan bir eserde bu halk yedi, daha doğrusu sekiz boydan ibaret gösterilir ve adları verilir.[5] Macar bu boylardan sadece biridir. Halkın ortak ismi ise Türk'tür.

Böylece, bugün kendisine Macar diyen, şimdiki yurtlarına geldiklerinde Hazarlardan kopup onlara kapılan Kabar boyuna ilaveten Neki, Megeri, Kourtougermatu (Kürt-Gyarmat), Tarian, Genakh, Kari ve Kasi adlı yedi boydan oluşan, üst isim olarak kendilerine Türk diyen ama eski isimleri Sabar/Suvar olan, kendilerinin unutup Avrupalıların hiç unutmadığı Onoğur ismini taşıyan boy birliğinden gelen bu halka, Onoğurları Bulgarlarla, Suvarları ise Hazarlarla eşleyen açıklamaları kafa karıştırmamak için bir kenara bırakmak üzere, Orta Çağ kaynaklarında Başkurt dendiğini öğrenmek, konuyu ilk kez okuyan birisini

[5] Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 175.

kuşkusuz isyana sevk edecektir. Bu, bilim adamının önündeki zorluğu da gözler önüne sermektedir.

Başkurt Denen Macarlar

İlgili bölümde ayrıntılı inceleneceği üzere, Macarların ataları Don nehri boylarına gelmeden önce bugünkü Başkurdistan ve çevresinde yaşıyorlardı. Bu bilgi ve hatıra Karpat havzasındaki Macarlarda kaldı ve 1230'larda doğudaki soydaşlarını bulmak için ekipler gönderdiler. Fakat bu tarihten çok önce, en az 10. yy'dan itibaren İslam eserleri Başkurt bağlantısından haberdar gözüküyorlar ki, kullanımı tersine çevirip, batıdakilere ne Macar, ne de Hungar dediler, onun yerine doğu ve batıda iki Başkurt (iç ve dış) topluluğundan bahsetmeye başladılar. 13. yy'da Batı saraylarından Moğollara gönderilen ve Karadeniz ve Hazar'ın kuzeyinden geçerek kara yolculuğu yapan elçiler de bu doğudaki Başkurtlardan haberdar oldular, aralarından geçtiler ve onları Macarlarla özdeşleştirdiler. Üstelik de doğudakini esas yurt, yani Büyük Macaristan olarak adladılar. Katolik Hristiyan elçilerinin bu bilgileri Katolik Macarlardan aldığı söylenir ama bundan kuşkulanmak için sebepler var.

Peki, İslam bilginleri nereden öğrendiler? Yakut el-Hamevi gibi, Macaristan'dan gelenlerle oturup konuşan, uzun sohbetler yapan kimseler dahi Başkurt ismini kullanıyor. İslam bilginlerinin bugün bizim çok değişik kaynaklara bakarak ulaştığımız sonuçlara, yani Başkurdistan'daki Macar anayurduna dair araştırma sonuçlarına nail olmalarını beklememiz doğru olmaz. Doğru olan düşünce bunun yaygın bilgi olması, bu bağlantının Macaristan veya Başkurdistan'daki geleneklerden İslam coğrafi bilgi birikimine aktarılmış olmasıdır. Başkurtlara Macar değil, Macarlara Başkurt dediklerine göre bilgi kaynaklarını doğuda görebiliriz.

Don nehri havzasında 430 yıl kadar yaşamalarına rağmen, erken Macar yıllıklarında bu dönem hızlı geçilir ve daha doğudaki yurda vurgu yapılır. 950 yılı civarında yazan Konstantinos Porphyrogenitus da kökler sözkonusu olduğunda Karadeniz kuzeyinden daha doğudaki bir yurda vurgu yapar. Aynı hafızayı doğuda kalanlar için de varsayamaz mıyız? Elimizde Başkurdistan bölgesinden erken yazılar yok veya harici kaynaklar böyle bir bilgi vermiyor ama ticaret kervanları ve elçilikler yoluyla bu bölgeden iyi haber alan İslam kaynaklarının yukarıda belirttiğimiz Başkurt takdimine bakarsak, bu varsayım için haklı temeller bulunuyor.

Mesûdî ve Valandariyye

Kaynaklardaki Macarlara Başkurt diyen ifadeleri tek tek incelemeliyiz. 930'larda Karadeniz kuzeyindeki Peçenek-Macar-Bulgar-Bizans savaşlarını anlattığını gördüğümüz Mesûdî, 'Valandar'daki Rumlar' ile savaşan dört 'Türk' kavminin adını verir: Becni, Başkurt, Peçenek ve نوكردة.[6] Birinci ve üçüncüsü aynı halk, sonuncusunu ise ancak Onoğur olarak çözebiliyoruz.[7] Bu savaşlarda Valandar'daki Rumlar "onların müdafaasız kalan yurtlarını yağmaladılar. Pek çok kadını, çocuğu esir aldılar, sürülerini götürdüler." Bu bahis yukarıda geçtiği gibi, *DAI*'de ayrıntılı vardır.[8] Buradaki hadise, Bizans kaynaklarından bildiğimiz üzere, Macarlarla Bulgarlar Bizans kışkırtmasıyla birbirine girdiğinde, Bulgar hükümdarı Simeon'un ani bir hücumla Karadeniz kuzeyindeki Macar obalarını kırıp geçirmesidir. Yani Valandar'daki Rumlar Tuna Bulgarlarıdır. Zira on-

6 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 93; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 53.

7 Bk. Golden, Peter B., "The People نوكردة", s. 21-35. Czeglédy, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", s. 46, bu kelime için *Unkâriya* diye bir okuma önerir.

8 Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 177.

lardan sürekli 'Hristiyanlaşanlar' diye bahsetmektedir ki bunu o dönemde başka bir halk için kullanmasını düşünemeyiz.

Mesûdî diğer bir eseri olan veya ona atfedilen *Et-Tenbih ve'l-İşraf*'ta bu konudaki kuşkuları giderir: "Bulgarlar Valandariyye denilen göçebelerdendir. Başkurt, Peçenek ve Becniler de Valandariyye'dendir".[9] Bu 'Valandar' kelimesinde Hazar üzerinden alınmış (< W.N.N.D.R.) bir Onoğur kelimesini görmekteyiz. Dolayısıyla Mesûdî derin tarihteki bir gerçekliğin farkındadır ve Onoğurluğu bir üst kimlik olarak hepsine vermektedir. Tabii ki bizim Peçenekleri ayrı tutmamız gerekiyor.

Bu fasılda Başkurt kelimesi doğrudan özgün Macar kabilesine, نوكردة ise o günlerde Don boylarındaki son günlerini yaşayan Onoğurlara işaret ediyor. Nökerde'nin Valandar, yani Tuna Bulgar'dan ayrı tutulması ilginç. Ayrıca Nökerde ve Başkurt olarak iki kısım var. Bu dört kavmin hepsini de Türk olarak adlanması ilginçtir.

Dolayısıyla Mesûdî Türk bütünü içinde Macar ve Onoğurları ayrı iki topluluk olarak görmekte, ilkini Başkurt adıyla anmaktadır. Bunu o dönemde Macar kabilesinin artık büyük ve bağımsız davranacak kabiliyette bir topluluk hâline gelmesiyle açıklamak mümkündür ama belki de Mesûdî'nin eserini yazmayı bitirdiği günlerde yazmaya başlayan Konstantinos'ta böyle bir şey hissedilmez. Onda yedi kabileden biri olarak geçen 'Megyer'lerin hiçbir özelliği ve önceliği yoktur. Bu, İslam kaynaklarına kıyasla Konstantinos'un en büyük zayıflıklarından biridir.

Müslüman Macar, Hristiyan Hungar

10. yy'ın iki önemli ismi İstahrî ve İbn Havkal'ın "Başkurtlar iki sınıftır. Birisi Rum ülkesine ve Peçeneklere komşudur" nev'inden kısa ifadeleri, Başkurt bağlantısının öne-

[9] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 57.

mini vurgulamanın ötesinde burada fazla işe yaramamakta, lakin böyle erken bir dönemde Müslüman coğrafyacıların bilgi evreninde konunun tereddütsüz biçimde nasıl görüldüğünü göstermektedir. Birincisine göre "Başkurtlar iki sınıftır. Bir kısmı Oğuzların sonunda Bulgarların arkasında yaşarlar. Bunların 2000 kadar adam olduğu, ağaçlıklarda barındıkları, kimsenin onlara bir şey yapamadığı söylenir. Diğer Başkurtlar Peçeneklerle komşudur. Başkurtlar ve Peçenekler Türk olup, Rum'a komşudurlar."[10] İkincisi de tek bir ayrıntı farkıyla aynı haberi verir: "Başkurtlar iki sınıftır. Bir kısmı Oğuzların sonunda Bulgar ülkesinin arkasındadır. Bunlar 2000 kadar kişi olup ağaçlıklarda yaşarlar. Onlara bir şey yapılamaz. Ve Bulgarlara bağlıdırlar. Başkurtların Peçeneklerle komşu yurtları da vardır. Ve bu Başkurtlar ve Peçenekler Rumların civarında oturan Türklerdendir."[11]

Mesûdî'den üç asır sonra yazan Yakut el-Hamevî (ö.1229) ve Mağribî de (ö.1286) böyle Macarların içinde iki ayrı halk var gibi davranır. İslam coğrafyacılığının çöküşte olduğu dönemde yazan Mağribî, Macarlarla ilgili güncel bilgiye sahip gözükmektedir ve tamamen eski eserlerden nakiller yapmaz. Onlara Başkurt adını verir: "Alman ve Nemçe ülkelerinden sonra Başkurt ülkesi gelir. Bunlar Türk olup eski zamanda Almanlara komşu olmuşlardır. İslam'ın kaidelerini öğreten bir fakih tarafından Müslüman edilmişlerdir… Başkurtların doğusunda Hungarlar bulunur. Bunlar da Başkurtlar gibi Türklerdendir. Almanlarla komşu oldukları için Hristiyan olmuşlardır."[12]

Burada Başkurt kelimesini Macar, Hungar'ı ise Onoğur olarak kurmaktayız. Bunlardan birini tamamen Müslüman görmesinden hareketle, bu bilgisini Hamevî'den veya eserini yazdığı yer olan Şam'da iyi bilinen Macar Müslümanlar

[10] İstahri, *Ülkelerin* Yolları, s. 202; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 159.

[11] İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, s. 304; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 169.

[12] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 203.

hakkındaki başka bilgilerden derlediğini söylemek mümkündür. Ama Macar Müslümanlarla oturup hayli sohbet eden Hamevî, bizzat onların dilinden kendi adlarının Başkurt, Hristiyan olan milletin ise Hungar olduğunu aktarır.[13] Hamevî'nin bir diğer takipçisi Kazvînî de Macarlardan Başkurt diye bahseden, ülkelerini "Konstantiniyye ile Bulgarlar arasında bir ülkedir" diye açıklayan bir yazardır.[14]

Macaristan'da o günlerdeki durumun farkındayız ve bu haberde açık bir çelişki var. 13. yy Macarları, yıllıklarına yansıdığı kadarıyla, artık kendi içlerinde Macar (*Mogerii*) ismini kullanmaya başlamışlardı, zira Hunor ve Mogor adlı iki atadan gelirler ve yukarıda geçtiği gibi 'Hungar' kelimesini kendi kökleriyle ilişkisiz, yapışma bir isim olarak görürler. Bu arada 'Başkurt' kelimesinin 1205 tarihli ilk Macar yıllığında hiçbir şekilde geçmediğini belirtelim. Milletleşme dönemi tamamlandıktan sonra yazılan Macar yıllıklarında eski kabile yapısını izi bile kalmamıştır (hatta bütün Macarlar "*tek bir ana ve tek bir babadan gelirler*"[15] ve saf Macar milletini oluşturan 108 uruk Azak boylarında hiçbir karışım olmaksızın Hunor ve Mogor'dan doğmuşlardır[16]) ve *DAI*'den öğrendiğimiz yedi boyun yerini yedi Macar önderi alır. Dolayısıyla Başkurt kelimesinin geçmemesini, Onoğur isminin unutulmasını ve onun yad dilinde yaşayan biçimi olan Hungar'ın halk etimolojisiyle anlamsız bir kaynağa bağlanmasını doğal karşılamak gerekir. Macar yıllıklarındaki verinin bu sahadaki verimsizliği ve Konstantinos'daki zengin ama içinden çıkılmaz bilgi yığını karşısında, belli konularda ısrarcı olan İslam kaynakları tek kurtuluş yolu olarak gözüküyor.

[13] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 132.
[14] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 151.
[15] Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 31.
[16] Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 25.

981 yılında telif edilen, müellifini bilmediğimiz *Hudûd'ül-Âlem*, Macar göçünden 86 yıl sonra yazılmasına rağmen, eski bilgileri barındırır ve bazı konularda İbn Rusteh'te bulunmayan ayrıntılar sunar. Bu kitap İç Başkurtları, dolayısıyla Macarları Karadeniz kuzeyindeki kavimlerden sayar ve orada Slavlarla komşu yapar.[17] Macarların doğusunda dağ, güneyinde Vanandar diye bir Hristiyan kabilesi bulunmaktadır. Batı ve doğularında Rusların toprakları bulunur.[18] İsmini bilmediğimiz yazar başta Ceyhânî'nin eseri olarak okuduğu eski eserler ile sahip olduğu güncel veri arasında bocalayarak Rusları Macarların hem doğusuna hem batısına yerleştiriyor. Yukarıdaki ifadelerden tam konumlama yapamayız ama Vanandarların yardımını aldığımızda tam yerlerini tespit edebiliriz. Çünkü, Onoğur şeklinde okumamız gereken bu halk Don boylarına yerleştirilmektedir: "(Hazarların) *batısı dağlarla, kuzeyi Brazas ve Vanandar ülkesiyle sınırlıdır*.[19] Burtas olarak okuyacağımız bu ilk ülkenin de doğusu Etil (İdil), güneyi Hazar, batısı Vanandar, kuzeyi Türk Peçenekler ile sınırlıdır. Bu bilgiyle yetinmeyen yazar, Vanandarların doğusunda Burtasların, güneyinde Hazarların, batısında dağların, kuzeyinde ise Macarların bulunduğunu belirtir.[20]

Avrupa Kaynaklarındaki Başkurt Macarlar

İyi kavramış olduğu bozkır geleneklerini uygulayıp Tuna boylarındaki Macarlara 'iç', Ak İdil boyundakilere ise 'dış' Başkurt diyen İdrisî,[21] hükmünü çok açık veriyor ve iki ayrı birim aynı halkın iki parçası olarak gösteriliyor. Başkaca herhangi bir ayrılığa işaret eden en ufak bir ayrıntı bulun-

[17] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 6; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 58.
[18] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 56; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 68.
[19] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 121; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 70.
[20] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 123; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 71.
[21] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 128

muyor. Dış, yani gerçek Başkurtların İdil Bulgarlara bağlı olduklarını söyler.[22] İdrisî Macar (İç Başkurt) hudutlarını tarifle uğraşmaz ve sadece "*Başkurtlar ve Peçenekler Rumlara komşu Türklerdendir*" diyor.[23] Bunu İdrisî'den duymak ayrı bir önemi haizdir, zira Sicilya'da Vikinglerin (Norman) arasında, krallarının yanıbaşında yaşıyor ve belki kitaplardan daha çok şifahi bilgi ile Avrupa coğrafyasını öğreniyordu. Onun diğer seçenekleri atlayarak Macarlar için Başkurt ismini uygulaması bunun basit bir 'yanlış alıntı silsilesi' olmadığını göstermektedir.

1236 yılında, Doğu Avrupa'ya büyük Moğol seferinin haberinin alındığı ve ayak seslerinin duyulduğu günlerde, doğudaki Macarları bulmak amacıyla bir keşif gezisi düzenleyen ve İdil Bulgar'ın hemen doğusunda onlara rastlayan ve konuşup anlaşan Julianus adlı bir Macar rahip, öte yandan Başkurt dediği halkı da Bulgarlar gibi 'putperest' olarak niteler. Bundan onların da Bulgarlar gibi Müslüman olduğunu çıkartabiliriz.[24] Julianus'tan 20 yıl kadar sonra, Moğolistan'a bir elçilik ziyareti gerçekleştirirken Avrasya bozkırını boydan boya geçen Rubruk, Başkurt ülkesini Büyük Macaristan olarak adlandırır ve "Başkurtlar ve Macarlar aynı dili konuşurlar… Başkurtların bu ülkesinden daha sonra Macarlar denen Hunlar gelmişlerdir. Bu nedenle buraya Büyük Macaristan da denir" der.[25] Papalık adına giden Rubruk'un daha önce Julianus'un sağladığı bilgilerden ve başka Macar kaynaklarından bu bilgiyi almış olduğunu düşünebiliriz ama Başkurt-Macar eşleştirmesi kendine ait bir

[22] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 121.

[23] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 121-122.

[24] Czeglédy, "Magna Hungaria", s. 8. Mészáros, *Magna Ungaria*, s. 24-45, mektuptan edindiğimiz kısıtlı bilgiyi inceden inceye eleştirir. Özellikle İdil Bulgar halkını ve Başkurt olarak kendisinin tanımladığı kimseleri putperest olarak anlatmasının güvenilirliğini zedelediğini düşünür.

[25] Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 38, 67.

bilgi gibi gözüküyor. Zira ne Julianus da, ne de bize ulaşan Macar yazılı geleneklerinde kendileriyle alakalı bir Başkurt ifadesi ve çağrışımı geçmez. Bu noktada Rubruk'un bildiği bir konuya yeni bir bilgi eklediğini, Büyük Macaristan olarak bildiği ülkede yaşayan Macarlara aynı zamanda Başkurt dendiğini öğrendiğini düşünebiliriz. Yani Müslüman coğrafyacıların daha önce öğrendikleri şeyi kendisi bizzat doğrulamış oluyor. Bu noktada onun Başkurt ve Macarların aynı dili konuştuğu ifadesi kendi telif bilgisi olabilir.

Aynı şekilde bir diğer elçi olan (1245-1247) ve hadisatı bizzat Moğollardan dinleyerek Cengiz ve oğullarının özlü bir tarihini veren Plano Carpini, Macaristan'ı istila eden Batu önderliğindeki Moğolların geri dönerkenki faaliyetlerini anlatırken Mordva ve İdil Bulgar'dan sonra 'Bascart'lara, yani Büyük Macaristan'a yürüdüklerini ve onları da yendiklerini belirtir.[26] Carpini haberleri içeriden verdiğine göre, sadece Müslümanların ve bazı Avrupalıların değil, Moğolların veya Avrasya bozkırındaki başkalarının da bu Başkurt-Macar ilişkisinden iyi haberleri vardı diyebiliriz. Nitekim bu bilgi o günlerde hemen alıntılandı. 1266-7'de *Opus Maius*'u tamamlayan Roger Bacon, İdil'in ötesine yerleştirdiği 'Magna Hungaria' ülkesini 'Pascatyr arazisi' olarak niteler.[27]

Avrupa'da doğudaki bir 'Büyük Macaristan'dan bahseden çok sayıda belge ve eser vardır. Bu üçü sadece Başkurt arazisi ile Büyük Macaristan'ı özdeşleştirmeye örnektir. Bu eserlerin 13. yy'da birikmesi acaba Macaristan'dan Papalık kaynaklarına akan bilginin bir yansıması mıdır sorusunu akla getirse de, Rubruk ve Carpini gibi gördüklerini yazan ve yola çıkmadan önce Avrupa'da öğrendiklerine bağlı kalmak zorunda olmayan kimseler bağımsız olarak bundan bahsediyorlar. Üstelik Macarların aktarmış olabileceği bilgi

[26] Carpini, *The Story of the Mongols*, s. 68.
[27] Czeglédy, "Magna Hungaria", s. 6.

içinde Başkurt bağlantısı bulunmuyor, çünkü kendilerinin hiçbir kaynağında bu isim açık geçmediği gibi, hiçbir yer veya kişi adında da izi bulunmaz. Ama 'Büyük Macaristan' adlandırmasının Rahip Julianus'un seyahatiyle birlikte başlamış bir gelenek olduğu kabul edilir.[28] Dünya Macarlarla Başkurtları ilişkilendirirken, Macaristan'da böyle bir şeyin bilinmemesi çok kafa karıştırıcıdır ve hâliyle çözüm önerileri gerektirmiştir.

İslam coğrafya eserlerinden yararlanmış olduklarını, bizzat İdrisî'nin *Nüzhet'ül-Müştâk* adlı eserinin Sicilya'nın Norman kralı Roger'ın sarayında yazıldığı için *Kitab-ı Roger* olarak ünlendiğini biliyoruz ama Avrupa'daki anılan Macar-Başkurt bahislerini kısmen bağımsız ve birinci el bilgi olarak görmek durumundayız. Çünkü Müslüman yazarlar bozkırdan doğrudan aldıkları geleneklerle 'iç' ve 'dış' derken, Avrupalılar 'Büyük Bulgar' örneğindeki eski Bir Bizans kullanımına atıfla 'Büyük Macar' diyorlar. Öte yandan, bu bilgiler İslam kaynaklarındaki Macarlara Başkurt atıflarını tasdik etmekte, bir bakıma başka açıklamaların kapısını kapatarak bizi bu bağlantının varlığını kabul edip, bu çerçevede açıklama üretmeye zorlamaktadır.

Bir Yanlışlık mı Var?

Yukarıda Yakut el-Hamevî ve Mağribî'nin Macaristan'da yaşayan Başkurtlardan bahislerine ve onları Hristiyan Hungarlardan ayırdıklarına temas etmiştik. Bunları da aynı bağlantıya eklemeliyiz. Kendi memleketine medrese tahsili için gelen Macar öğrencilerle uzun uzun sohbet eden Hamevî'nin 13. yy'da beklediğimiz Macar kelimesi yerine Başkurt ve Onoğur kelimelerini kullanmasında sadece eski İslam coğrafya geleneğini yansıtma çabası görmek yerinde olmasa gerek. Zira İslam eserlerinde Hungar kelimesi geçmez ve bildiğim kadarıyla ilk kez Hamevî

[28] Czeglédy, "Magna Hungaria", s. 7.

bunu kullanmıştır ve öğrencilerin dilinden nakleder. Eğer duyduğunu aynen yazdı ise, bu kez öğrencilerin kendi kimlik algıları doğrultusunda bir yönlendirmesi sözkonusu olabilir. Kendilerini gerçek Macar görüp, Müslüman olan doğudaki Başkurtlarla özdeşleştiriyorlar; Hristiyanları ise ayrı bir topluluk olarak niteleyip Müslümanların pek bilmedikleri Onoğur (> Hungar) adıyla anıyorlar.[29]

Macar-Başkurt bağlantısına boy ve yer isimlerinden de deliller getirilmiştir. Daha önceki çalışmaları derleyen ve üzerine kendi bulduğu birkaç ismi ekleyen Rásonyi, ortak yer adlarını 1963'te Ankara'da sunmuştur.[30] Konstantinos'un verdiği yedi Macar boyunun adından dördünün Başkurtlarda boy ve yer adı olarak bulunduğu görülmüştür: Mac. **Nyeki* ~ Baş. *Negman*, Mac. *Keszi* ~ Baş. *Kese-tabın*, Mac. *Jeney* ~ Baş. *Yeney*, Mac. *Gyermatu* ~ Baş. *Yurmatı*.[31] Ayrıca Başkurtlar arasında bizzat Macar ile bağlantılı olabilecek *Mişer* etnik adı ve Macarlarda kullanılan iki sanla bağlantılı gözüken *Tarhan* ve *Yulaman* boyları bulunmaktadır.[32]

Böyle bir bağlantı, daha doğrusu bizim Macar veya en azından Onoğur diye bildiğimiz halkın 10. yy'dan itibaren İslam eserlerinde, ardından da 13. yy'dan itibaren Batı kitaplarında Başkurt olarak geçmesi, buna karşılık da Ma-

---

29 Bu haberin ve ilgili diğer kaynakların tetkiki için bk. Karatay, "Erken Dönem Macarlar Arasında İslam", s. 369-378; Çoban, "Eastern Muslim Groups among Hungarians", s. 55-76.

30 Rásonyi, "Başkurt ve Macar yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine", s. 333-341; *Tarihte Türklük*, s. 124.

31 Bu boy isimleriyle ilgili en son ve ayrıntılı çalışmaları yapan Berta'nın makaleleri Türkçeye çevrilmiş ve bir kitap hâline getirilmiştir: Berta, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*. Ancak onun yedi boyun ismini vücut azalarıyla açıklama ve ütopyalarda rastlanan matematiki bir düzenlilik varsayma fikrine katılmak bizce zordur.

32 Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 124-125; Kuzeyev bunlara bazı uruk ve aile isimlerini de ekler: *İtil-Ural Türkleri*, s. 400, 407-408.

caristan'da bu ismin bilinmemesi büyük ilgi uyandırmış, aynı zamanda çözümü çok zor bir konu teşkil etmiştir.[33] Başkurdistan ile Eski/Büyük Macaristan'ın çakışması, Macarların anayurtlarının Başkurdistan arazisinde bulunması sorunun cevap yolunu büyük ölçüde açmıştır ama henüz cevaplarının tam oturmadığı bazı meseleler varlığını korumaktadır.

Beklendiği üzere bu iki ismin Arapçadaki yazılışlarını (مجغر ve بشغرد, بجغرد) telif etme, yani kökte aynı şey olduklarıyla açıklama gayretleri görülmüştür. Buna göre ilk hecedeki geçiş ses olarak anlaşılabilir. مجغر'ın ikinci hecesini *ger* diye okumak da mümkündür. Sondaki harfi, yani eki *Savard* örneğinde de görmekteyiz. Böylece bu ikisi aynı ismin farklı yazılışları olabilir.[34] Ancak ne Başkurtlar ne de Macarlar kendi isimlerini eski İslam eserlerindeki yazılışlara göre ayarlamamışlardır. Bunlar öz-adlandırmadır ve halkların kendi gelenekleri içinden çıkmış ve yükselmiştir. Dolayısıyla harf ve seslerle açıklamak yerine, belki aynı ismin iki ayrı coğrafyada zaman içinde iki ayrı biçim kazandığını tasarlamak mümkün olabilir. Bu bapta en eski kaynaklarda, hatta okunuşunda sıkıntı olmayan 13. yy'ın anılan sefaretnamelerinde ikinci hecedeki ünlünün '*a*' olarak geçmesi bu kanaati takviye edebilir. Arapça harfler üzerinde oynayabiliriz ama Latince harfler de aynı şeyi söylüyor. Dolayısıyla ortada öyle bir yazım yanlışı gözükmüyor.

Burada çıkış noktamız bağlantı konusundaki haberin sıhhati olursa, daha emin bir noktaya gelebiliriz: a) Müslüman yazarlar her iki halkı da iyi biliyorlardı; b) İsimlerinin yazılış, hatta telaffuzları kasten veya hataen birini öbürü-

[33] Çok ayrıntılı bir tartışmayı Czeglédy yapar: "Magna Hungaria", s. 25 vd.

[34] Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 428-429; Czeglédy, "A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban", s. 63.

nün yerine koyacak şekilde yakın değildir.[35] Bu iki gerçeğe rağmen eski coğrafyacı ve elçiler ısrarlı bir şekilde bu iki halkı ilişkilendiriyorlarsa, bu demektir ki onları bağlayan eski tarih bilgisine vakıftılar. Bize düşen, harflere hamletmeden bu ilişkinin doğasını tespittir.

Hem konumuz olmadığı hem de hacim sıkıntısı sebebiyle bu iki ismin kökenine dair bol miktardaki öneriye giremeyeceğiz. Bunun yerine, her iki halkı da kendi isimleriyle var görüp, arazilerinin de çakıştığını akılda tutarak incelediğimiz dönemde aslında hangi gelişmelerin olduğuna kafa yormak gerekir. Pek çok yazar Müslüman yeryazımcıların eski Macarlar arasındaki Başkurt unsurlara işaret ettiklerini söylüyor. Nitekim Hamevî'nin haberi böyle bir etnik ayrılık algısına işaret ediyor gibidir. Ancak böyle düşününce bu kez Czeglédy'nin haklı sorusu karşımıza çıkıyor: Eğer Macarlar veya bazı boyları Başkurt ismini kullandılarsa, eski Macar isimleri ve yer adları içinde neden bunun hiçbir izi kalmadı?[36]

Biz yeni soruları eklemek zorundayız: Eğer Hamevî'nin talebelerinin dediği gibi Tuna boyundaki ülkede Başkurt ve Hungar adında iki kavim yaşıyorsa, bugün bildiğimiz Macar tipinin belirleyici atası olarak hangisini seçeceğiz? Bugünkü Macarlık ilim âleminin ittifakla söylediği gibi Don boylarında kurulmuş Macar-Onoğur birliğinin ürünü ve Onoğurlar Türk asıllı ise, Hamevî'nin Başkurtları birlik içindeki Türk olmayan, en azından Türkçe değil de bugünkü Macarcayı konuşan kimseler hâline geliyorlar (Vakıa, Mağribî 'Hungar'ları da 'Başkurtlar gibi' Türklerden sayar). Dolayısıyla gerçek Macarlar gerçek Başkurtlardır sonucuna ulaşıyoruz. Bu sorunu aşmak için örneğin Németh ve Czeglédy başkalarınca da paylaşılan, bugünkü Türk Başkurtların isimlerini yörenin Türk olmayan eski ahalisi

[35] Bartha, "A magyar nép őstörténete", s. 454.
[36] Czeglédy, "Magna Hungaria", s. 18.

Başkurtlardan devraldıkları, bu ikincilerin (açıkça Moğol istilasının akabinde) yok oldukları veya Türkleştikleri fikrini geliştirmişlerdir.[37] Lakin 1539 tarihli bir Rus belgesinde hâlâ Başkurtların yanında 'Mojeryan' diye bir halktan bahsedilir.[38]

Bu şekilde topluluklar arası isim geçişleri bozkırda görülmedik hadisattan değildir. Örneğin Tatar kelimesi hem Moğollardan Türklere geçmiş hem de büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Ama sonuçta bu süreçte asli Tatar boyunun kendisinin olmasa da, geniş anlamda Moğolların dahli ve merkezî etkinlikleri vardır. Tatar örneğinde az veya çok bir etnik-siyasi düzlemden bahsediyoruz. Başkurt meselesinde önerilen şey ise ülkeye başkalarının geldiği ve yerlilerin adını aldığı istikametindedir. Bozkır geleneğinde ülke isimleri değil, boy isimleri sabittir ve esastır; ülke ismi ondan sonra gelir. Önerilen kalıba göre bir kavmin başka bir kavmin yaşadığı yere gidip onun adını aldığını varsayacağız ki bunun örneği bilinmez. Eğer Çulman ve Ak İdil boylarında Başkurt adını taşıyan Macarca konuşan insanlar var idiyse ve bu bölgeye sonraki çağlarda diyelim Kıpçaklar göçtü ise, isimleri değişmeyecek, Kıpçak olarak kalacaktır (kalmıştır da). Aynı şekilde, bu bölgeye başka yerlerden, Don boylarından Bulgarlar göçmüştür ama isimleri değişmemiş, 1920'lere kadar Bulgar olarak kalmıştır.

Başkurtlar Türk ise, Macarlar Kim?

İkinci husus ise Başkurtların ilk kayıtlardan itibaren daima Türk olarak geçmeleridir. En güvenilir kaynak olarak görmemiz gereken Kaşgarlı, Macarları hiç anmaz ve kuzey

[37] Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 315; Czeglédy, "Magna Hungaria", s. 15. Németh'in köken açıklamasındaki fark, bu Macar olan Başkurtların İdil Bulgar'ı oluşturan Türklerle birlikte Kafkaslardan İdil'in doğusuna göçtükleridir.

[38] Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 308.

çizgisindeki Türk kavimlerini sıralar: "Rum ülkesine en yakın olan boy Beçenek'tir, sonra Kıfçak, Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız gelir."[39] Biraz ileride Başkurtların dilini de karşılaştırmalı olarak niteler: "Kırgız, Kıfçak, Oğuz, Tohsı, Yağma, Çiğil, Uğrak, Çaruk boylarının Öztürkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemeklerle Başgırtların dilleri bunlara yakındır."[40] İslam coğrafya kitaplarında bazen Rusların ve Estonların bile Türk yazıldığı söylenecektir ama Başkurtların Türklüğü konusu böyle bir minvalde işlenmiyor. Üstelik de bu bilgi birinci el bir kaynağa dayanıyor.

921 senesinde Harezm üzerinden İdil Bulgar'a giden Halifelik sefareti Başkurt memleketinin güneybatı uçlarından geçiyor ve onları yakından tanıyorlar. Üstelik Müslüman bir Başkurt rehberleridir. Sefarette bulunan İbn Fazlan, özellikle inançlarını ve âdetlerini ayrıntılı anlatıyor ve kimliklerini ardı ardına iki defa vurguluyor: "…ırmaklarını geçtikten sonra Türklerden Başkurtların ülkesine varınca durduk. Başkurtlardan çok korkuyorduk. Zira onlar Türklerin en zararlıları, muharipleri ve insan öldürmeye en düşkün olanlarıdır."[41] İbn Fazlan Rusları da çok yakından görmüş ve ayinlerinde bulunmuştur ama hiçbir şekilde Türklükle bağlamaz. Yabancı bir kavim olarak anlatır. Dolayısıyla, en az 9. yy sonu itibariyle Başkurtların Türk olduklarından kuşku duyamayız. Öncesini ise zaten bilmiyoruz.

Bazı rivayetlere göre Başkurt adlı kavim bu bölgeye Batı Türkistan'dan gitmiş de olabilir. Zira Belhî'ye göre "şimdi hudutların çoğundan düşmanlar uzaklaşmış, Kazvin hududundaki Deylemler, Râşt hududundaki Vâşcırdlar gibi ka-

[39] Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi*, cilt I, s. 28.
[40] Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi*, cilt I, s. 30.
[41] İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 42.

vimler Müslüman olmuşlardır."[42] Burada bir yöre halkının mı, yoksa etnik bir topluluğun mu kastedildiği açık değildir. Ama Deylemliler o çağda ayrı bir topluluk olarak algılandığına göre, Vaşgırd halkının da denk olarak görülmesi, kavim tasnifine girmesi beklenebilir. Çeşitli kaynaklar bu memleketten bahsetmekle birlikte, en erken ve ayrıntılı bilgiyi Yakubî (ö.905 c.) verir. Ona göre burası 700 kadar hisar ile korunan Huttalân bölgesinin en önemli şehridir. Türklere karşı huduttur.[43] Şimdi Bedehşan'ın Tacikistan sınırları içinde kalan Feyzabad kenti yakınlarında bulunan bu kentin isminin haklı çağrışımı, yanına yine aynı yerde, Zerefşan vadisinde bulunan ve bu ırmağın bir koluna adını veren Bulgar kentinin ismiyle birlikte düşünüldüğünde, bir bağlantı kurmak için haklı sebepler ortaya çıkabilir.[44]

Böyle bir bağlantıda zayıf nokta Güney Ural'daki halkın isminin ikinci hecesindeki seslinin, erken kaynaklarda galiben '*a*' olmasıdır. Bedehşan'daki kentte ise böyle gözükmüyor. Buna karşılık Başkurt destanları ataların Buhara civarındaki Başkırt dağlarından geldiğini söylemektedir ki, böyle bir yer Vâşgird kentinin bulunduğu dağlık bölge ile özdeşleşmektedir.[45]

Destek noktasına ise yeni kişibilim araştırmaları işaret ediyor. Kazakistan'daki Orta Cüz uruklarından biri olan ve Turgay bölgesinde yaşayan 2000 kadar nüfuslu Madyarların Karpat havzasındaki Macarlarla isim benzerliği dışında bir alakalarının olup olmadığını inceleyen dört kişilik bir takım, âdet olan dış evlenme mecburiyetinin getirdiği gen çeşitlemesine rağmen, bu topluluğun gen havuzunun Macaristan'daki nüfus ile tesadüfe hamledilemeyecek ortak-

[42] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 194.

[43] Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 72; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 186.

[44] Orta Asya'nın güneyindeki Bulgar yer adları ve aynı ismi taşıyan halkla ilgili bk. Karatay, "Ziezi ex quo Vulgares", s. 48-67.

[45] Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 144.

lıkları olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu paylaşılan genlerin yol haritası çıkarıldığında ise Fergana bölgesinden Aral'ın kuzeyine, oradan Orta İdil'in doğusuna, oradan da Don boylarından batıya doğru uzanan bir güzergâh çıkıyor. Bu Madyarlarının söylenceleri 300-400 sene kadar önce Güney Kazakistan arazisinden Turgay bozkırlarına göçe işaret ediyor.[46] Bu sonuçlar doğru ise, bir taraftan tarihi Başkurt-Macar bağlantısını teyit edecek, bir taraftan da bunların birbiriyle denklik ilişkisi olmayan koşut kullanımlar (muhtemelen Başkurt üst, Macar alt kimlik) olduğunu gösterecektir.

Biz göçebelikle Türklüğü etnik açıklama bağlamında eşleştirmenin doğru olmadığına inanarak bu temeldeki savlara katılmasak da, kazıbilimciler Güney Ural bölgesinin 8-9. yy'lardan itibaren açık görülmekle birlikte, 3. yy'dan başlayan bir süreçte Türkleştiğini belirtiyorlar.[47] Dolayısıyla en azından böyle bir hadisenin, göçebe muhaceretinin sonucunda bölgede Türkleri aramak, bu bapta erken Başkurtları Türk görmek zor olmayacaktır.

Macarları Başkurt diye niteleyen eserlerin ürettiği sıkıntıya tekrar döndüğümüzde, gerçek Macarlar gerçek Başkurtlara eşit ise, Macarların Türk olduğu noktasına geliyoruz. O zaman da, belirttiğimiz gibi, ulus içindeki Türkçe konuşmayan birimleri Onoğurlar temsil ediyor olacaktır. Belki etnik sosyolojiyi devreye sokarsak bu mesele aşılabilir. Don boyunda bir boylar birliği neticesi oluşmuş ulus ile Orta İdil'in doğusundaki topluluğun etnik terkiplerini aynı göremeyiz. Ama adlarını iyi bildiğimiz paydaşları vardı. Yeney ve Yurmatı gibi boylar Don boylarındaki birlik içinde gerçek Başkurtları temsil ediyordu. Dolayısıyla Németh'in

[46] Bíró vd., "A Y-chromosomal comparison of the Madjars (Kazakhstan) and the Magyars (Hungary)", s. 305-310.

[47] Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 390-392.

dediği gibi Başkurtlar Macarların bir kısmı idi.[48] Bu bilgiye vakıf olan Müslüman yazarlar da haklı olarak Macarlarla Başkurtları özdeşleştirmiştir. Yoksa bunların isim benzerliğinin kafa karıştırması vaki gözükmüyor.

Alt, Üst ve Orta Kimlikler

Gelgelelim, Başkurt asıllı bu boylar batıdaki birlik içinde yeni üst isimlerle biliniyorlardı: (On)Oğur ve Türk. Daha eski Suvar adının bunları da bağladığını düşünmeliyiz. Tuna boylarına yerleştikten sonra ise zaman içinde birlik üyesi boylardan birinin adı olan Macar, en azından ulus içinde tüm birliği temsil etmeye başladı. Başkurt asıllı boyların bir üst-kimlik kargaşası içinde kaldıklarını görebiliriz ve Başkurt kelimesi açıkça birlik içindeki herkesi kapsamadığından bir alt-kimlik hâline gelmiş olmalıdır. Tıpkı sekiz Peçenek boyundan üçünün Kangar adlanması gibi. Hâlbuki iki asır önceki Orhon yazıtları dışında Konstantinos'tan başka herhangi bir kaynak bu dönemde Kangarları anmıyor. Bu alt-kimlik zamanla kaybolmuş gözüküyor. Aynı şekilde, kendilerini Türk olarak adlandıran Onoğur birliğinin birkaç kabilesinin ismi olan Başkurt da Tuna boylarında zamanla geçerliliğini yitirmiş ve kullanımdan düşmüş olabilir. Karpat havzası Macarlarında hatırasının kalmayışına gelince, 13. yy başında bize ulaşan ilk yıllıklar yazılırken, Konstantinos'tan öğrendiğimiz eski Macar boy isimleri bile unutulmuştu.[49] Bu yıllıkların daha erkenki bize ulaşmayan başka kaynakları kullandıklarını düşünürsek, belki 11. yy'da bile bu boy isimleri kullanımdan düşmüştü. Boy adının düştüğü ortamda alt-boy birliğinin adı olan ortanca kimlik çoktan unutulmuş olacaktır.

---

[48] Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 313.

[49] Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 225, bu unutmayı yeni binyılın arifesine koyar.

Ama erken dönemde bu ayrıntıya vakıf olan Müslüman yazarlar bunu unutmadılar ve yüzyıllar boyu birbirlerinden nakil ile Macar-Başkurt bağlantısını korudular. Hamevî'nin Halep'te söyleştiği Macar talebeler muhtemelen kitabî bilgilerle bunun farkındaydılar ve kendilerini Müslümanların anladığı dilden Başkurt olarak sunuyorlardı, belki de doğudaki Başkurtların Müslüman oldukları iyi bilindiğinden, kendilerini 'kâfir' Hungarlar yerine bir İslam ulusuyla özdeşleştirmenin gurur ve zevkini yaşıyorlardı. Rubruk ve Carpini'nin Başkurtlarla Macarları telif etmeleri de bir bakıma bu kitabî bilgi ile yerinde gözlemlerin bir telifi gibi gözüküyor. Zira Başkurdistan için 'Hungaria' diyorlar. Hâlbuki Onoğur'dan gelen bu kelimenin İdil'in doğusunda kullanımını, hele de 13. yy'a kaldığını düşünmek zor. Sadece duyduklarını nakletseydiler 'Magaria' gibi bir şey demeleri gerekirdi. Belki de Macar kaynakları bize ulaştırmamakla birlikte, Papalık nezdindeki bilgilendirmede kendileri Başkurt kelimesinden haberdar olmuşlardı; bu ise Macar katkısı olmadan zor gözüküyor.

Peki, Başkurtlar Macar ve Macarlar Başkurt idi mi diyeceğiz? Dil ayrılığını nasıl izah edeceğiz? Tabii ki değil. İki noktaya dikkat edersek konu çözüme kavuşur gözüküyor. Birincisi, bugünkü Başkurtlar ile 1500 yıl öncekiler aynı halk değildi. Bilhassa Moğol çağında başka topluluklar gelip, Başkurtların arasına karışmış boz düzeninde yerlerini almışlardır. Mesela Bulgar asıllı olduğunu iyi bildiğimiz Bürzenler, Karahıtaylardan bir sürgün topluluğu temsil eden Kataylar ve bizzat Kıpçaklar bu türdendir.[50] Etnik terkip sürekli değişmiştir, değişecektir; işin doğası budur. Aynı şey Macarlar için de doğrudur. 460'larda Don nehri boylarına gelen Oğurların bir kısmı başka kaderler yaşamıştır; Bulgar göçleri içinde Balkanlara gidenler olmuştur, Orta İdil boylarına doğru yayılıp İdil Bulgar'a dâhil olanlar

[50] Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, farklı yerler.

olmuştur; Slavlaşıp yitenler olmuştur. Buna karşılık 9. yy sonuna kadar çevredeki halklardan onlara katılanlar, dahası doğudan yeni göçlerle bu birliğe dâhil olanlar olmuştur. Yurt tutuş çağından sonra da büyük Peçenek, Kuman ve Bulgar kitlelerinin Karpat havzasına gidip şimdiki Macar ulusunu oluşturacak sürece omuz verdiklerini görüyoruz. Ama Yurmatı gibi, Kesi gibi boylar Macar ve Başkurt birliklerinin her ikisinde de var olmayı sürdürmüşlerdir. Bağlantı işte bunlardan gelmektedir.

İki Dilli Macarlar

Yurt tutan Macar birliğinin iki dilliliğini iyi biliyoruz.[51] Bunlardan biri Hazar diline benzetilir; yani Türkçe idi. Yukarıda Macarların nüfusunun artışı ve baskın hâle gelişinden bahsetmiştik. Bu Macar boyu Türkçe olarak adlandıramayacağımız bir dili, bugünkü dilin eski biçimini konuşuyor idiyse ve nüfusça baskın hâle geldiyse, tekdillileşme sürecinde onların dilinin zamanla birliğin diğer üyelerince de benimsenmesini öngörürüz. Kuman neslinden gelen bugünkü Kunların Macarca konuşmaları gibi. Yurmatı gibi ortak boylar Türkçeyi bu şekilde kaybetmiş ve kader birliği yaptıkları halklar arasında yayılan dili benimsemiş olmalılar.

Tersi de Başkurtlar arasında mı gerçekleşti? Macarca konuşan topluluklar zamanla Türkleşti mi diyeceğiz? Bunun ihtimali var ama verimiz bulunmuyor. En azından hangi Başkurt boylarının bu asıldan geldiğini söylemek mümkün gözükmüyor. 1230'larda bölgeye gelen Macar rahipler soydaşlarını bulduklarını ve onlarla aynı dilde konuştuklarını yazıyorlar.[52] Gerçi İdil Bulgar'dan çok doğuya gitmemişlerdir; zaten İbn Fazlan da bugünkü Başkurdistan'ın çok batı-

[51] Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 175.

[52] Dienes, "Eastern Misisons of the Hungarian Dominicans", s. 237, 239.

sında, İdil nehrinin hemen doğusunda Başkurtları görmüştür.[53] Sekiz asır kopukluktan sonra aynı dili konuşan iki topluluğun dillerinin birbirlerini çok zor anlayacak kadar ayrışmış olması gerektiği gerçeğine rağmen rahiplerin dedikleri doğru edersek, coğrafi sahaya baktığımızda, sadece Başkurtlar değil, sonranın Tatarları olan İdil Bulgarlar ve Kıpçaklar arasında da bu Macarların eridiğini düşünmemiz gerekir. Macar kelimesiyle bağlantısı akla gelen yer adlarının dağılımı bunu gösterir. Nitekim Kıpçak çağındaki etnik süreçlerin bir kalıntısı olarak, belirttiğimiz gibi bugün Kuzeybatı Kazakistan'daki bir Kazak uruğunun ismi asli biçime yakın olarak Madyar olup, dolayısıyla Kazaklardan kopan Özbek boyları içinde Macar ve Meger ile Kırgızlarda Meder uruklarına rastlanmaktadır.[54]

İkinci husus ise dildir. Temel kelime hazinelerindeki ortaklıklar dünyadaki herhangi iki dilin ortaklıklarından az biraz fazla olmasına ve de kesinlikle akrabalık bağı kurmaya yetecek miktarda olmamasına rağmen, Macarca Fin dilleri ile akraba tutuluyor. Türkçenin Ince ile ortaklıkları, Macarcanın bu dil ile ortaklıkları ile yaklaşık aynı miktarda ve nitelikte. Konu hâlâ ispatlanmadı ama tartışmalar peşinen reddediliyor. Buna karşılık Macarca ile Türkçenin temel kelime hazinesinde yoğunlaşan ortaklıkları komşuluk ilişkilerine, ödünçlemelere hamlediliyor. Bu kafayı değiştirmeden, en azından sorgulamadan mevcudun ötesine bir adım daha atamayız. Hatırlatmam gerekir ki, çağdaş dil araştırmalarını başlangıcında Çuvaşça bir Fin-Ugor dili kabul ediliyordu. Ana Türkçenin tıpkı Moğolca gibi, Macarca ile de yolları ayırdıktan sonra ortaya çıktığını, erken biçiminin R'li olduğunu, bu yüzden Moğolcadaki erken tabaka ortaklıklar ile Macarcadaki ortaklıkların R özelliği gösterdiğini düşündüğümüzde çözüme daha yaklaşmış oluruz.

---

[53] İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 42-43.

[54] Lezina vd., *Bütün Türk Halkları*, s. 402-3, 411.

Boy birlikleri uzun sürer ise etnik-dilsel süreçler de ona uyar ve tektürlüleşme yaşanır. İdil havzasında eskiden Bulgar Türkçesi konuşulurken, şimdi onların torunlarının konuştuğu Tatarcayı Kıpçak Türkçesi içinde sınıflandırıyoruz. Onoğur birliği içinde de belki Macarca ile R ve Z türü Türkçe konuşan unsurlar bulunuyordu. Karpat havzasına gidenler Macarca içinde bütünleştiler; Karadeniz kuzeyinde kalanlar Kıpçakçada yutuldular; İdil Bulgar'a gidenler ise önce R tipinde, ardından şimdi Tatarca dediğimiz Z tipinde buluştular.

Kısaca, eski kaynaklara cehalet atfetmek önümüzdeki sorunları çözmüyor. Kuşkusuz pek çok hatalı bilgi vardır, ama birbirinden ilgisiz geleneklerden beslenmiş kaynaklar aynı şeye işaret ediyorsa, dikkat kesilmemiz ve mantıklı bir çözüm aramamız gerekiyor. Bu bağlamda, Macarlara Başkurt denmesi boşuna değil ve ciddi bir sebebe dayanıyor. Ne Macar ne de Başkurtlara Bulgar denmemesi de bu sorunun çözümünde aslında büyük bir ipucu sağlıyor.

3. BÖLÜM

SUVAR BAĞLANTISI

PRİTSAK, İdrisî'deki نباريه kelimesini لباديه şeklinde düzeltip Konstantinos'ta geçen 'Lebediya'ya ulaşır.[1] Bu tamamen keyfi ve tahmini harf tashihlerine dayanmaktadır. Hâlbuki aynı kelimeyi ذبارۑ şeklinde düzelterek Suvar'a ulaşmak da mümkündür. Bu kelimeye ulaşmak diğerinden daha önemlidir, çünkü Konstantinos'ta yukarıda değindiğimiz cümleye göre Macarlar "o zaman Türk adlanmıyordu, fakat şu veya bu sebeple Σάβαρτοι άσφαλοι ismine sahiptiler. Türkler yedi uruktu ve başlarında yerli veya yabancı asla bir prens bulunmazdı; aralarında voyvodalar vardı; bu voyvodaların ilki adı geçen Lebedias idi... Ve Türklerle o zamanlar Kangar adlanan Peçenekler arasında savaş gerçekleştiğinde, Türklerin ordusu yenildi ve iki kısma ayrıldı. Bir kısım doğuya doğru gitti ve İran bölgesine yerleşti ve onlar bugün hâlâ Türklerin eski ismi olan 'Savartoi asphaloi' ile adlanırlar… Doğuda, İran bölgelerinde yerleşen adı geçen Türk milletine batı bölgelerine doğru oturan bu bahsedilen Türkler hâlâ onları yoklayıp sık sık resmî haberler getiren tüccarlar gönderirler."[2]

Macar veya Onoğurların o dönem Türk değil de Savart (Suvar) adlanması bilgisi günümüz okuyucusu için kuşkusuz hayret uyandırıcıdır. Burada karşımıza bir kez daha çıkan Levedi, işi daha da çıkmaza sokuyor. Eğer bu kimse Peçenek savaşlarını yapan 880'lerin sonundaki 'eşitlerin birincisi' olan önder idiyse, önümüzde anlaşılmaz bir ifade duruyor. 880'ler ile Konstantinos arasında sadece iki veya üç kuşak vardır. Bir halk iki kuşak önce nasıl başka bir isimle anılır? Topluluklar isimlerini zamanla değiştirirler ama birinden diğerine geçişte birkaç kuşaklık koşut kullanım dönemi gerekir. Buradaki örnekte keskin bir geçiş var ve bir isim birdenbire terk edilip bir diğeri benimseniyor.

---

1 Pritsak, "From the Säbirs to the Hungarians", s. 27.

2 Constantine Porphyrogenitus, *DAI,* s. 171, 173, 175.

İmkân dışı olmasa da, bunu kabul etmenin zorluğu ortadadır.

Peçeneklerin Kangar ve Macarların Suvar adlanması kaydadeğer ama hatırlanabilir bir geçmiş zamana işaret eder. Böyle bir Peçenek-Macar veya Kangar-Suvar savaşını yakın bir tarihe koyamayız. Ayrılıp İran tarafına giden kol ile ilişkinin korunması da bu anlama gelir. Öte yandan Hazar bileşenini hesaba katmadan böyle bir olayı kavramak zor gözüküyor. Zaten bu şekilde kuzeydeki bir kargaşanın ardından böyle bir topluluğun muhtemel tek yol olan Derbent geçidi üzerinden Azerbaycan'a geçişini akla getirecek bir hadise kayıtlara geçmiş değildir. Kaçkınlar öncelikle Hazar merkezî arazisini kuzeyden güneye katedecek, bu arada Semender ve Belencer gibi sahili tutan önemli kentlerin yanından geçecektir. Kurulduğu günden itibaren sürekli genişleyen ve güçlenen, son dakikaya kadar da yükselme devrinde bulunan Hazar devletinin izni olmaksızın böyle bir göçü tasavvur edemiyoruz. İzinle geçtiklerinde ise Derbent ve güneyinde yine güçlü bir askeri yapıyı, Müslümanların Arminiyye valiliğini bulacaklardır. Arap-Hazar ilişkilerinin ve savaşlarının yaklaşık bütün ayrıntılarına sahibiz ama bu arada böyle bir topluluğun göçüne dair bir kayda rastlamıyoruz. Tek istisna, Macarların böyle bir göçünü yazan Osmanlı döneminin Musevi asıllı Müslüman Macar yazarı Mahmut Tercüman'ın (16. yy) *Tarihi Üngürüs* adlı çalışmasıdır.[3]

Bir Sebeple Adı Değişenler

İmkân dışı olmayışı başka bir ihtimale binaen öne sürüyoruz: 10. yy ortasında yazılmış iki Hazar mektubunda Macarlara dair açık bir ibare geçmez. Çok sayıda halkın adı anılır; *Turku* kelimesiyle de Oğuzlar kastedilir ama Macarlara dair bir ipucu gözükmez. Mektupların yazılmasından 60

[3] Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s. 154-156, 159.

yıl kadar önce Hazar komşuluğundan ayrılmış ve yeterince uzağa göçmüş bir halkın gündemden düşmesini doğal karşılamalıyız ama en azından mektuplardan birini yazan Hazar kağanı Yusuf'un kendi halkının da dâhil olduğu akraba Yafesoğullarının adını verirken onlara da akrabalık payesi vermesi beklenirdi. Yusuf *Onoğur* (*W.N.N.T.R.*) kelimesiyle atalarının 670'lerde savaştığı Büyük Bulgarları anlatıyor ama Yafes soyundan gelen 10 akraba halk içinde Bulgar'ı ayrıca zikrediyor. Anlaşılan Tuna ve İdil Bulgar için ayrı isimler kullanmayı yeğlemiş, bölgesiyle ilgili hiçbir bilgisi olmayan muhatabını (Endülüs sarayının başdanışmanı Hasday bin Şaprut) böyle karışık bir işle yormamıştır. Bu 10'lu listede geçen *S.V.R.* halkı acaba Macarları (da) ifade etmekte midir? O dönemde bu isme aday olan Dağıstan'daki Suvar kalıntıları ile İdil Bulgar'ın doğusundaki, Kaşgarlı'nın dillerinden kimi örnekleri verdiği Suvarlar gibi başka topluluklar da vardır. Ama Macarlar gerçekten de Konstantinos'un dediği gibi bir dönem *Savartoi* diye adlandılarsa, Yusuf'un bu 'eski' ismi alarak (eski kitaplardan okuduğunu kendisi söylemektedir)[4] ve üç ayrı birimi tek bir isimde toplayarak Macarları da Suvar adı altında akraba kavimler arasında vermiş olması beklenebilir.

Burada Suvar boyundan başka bir halk akla gelmediği için, başka ihtimaller üzerinde de durulmamıştır. Fakat çözülmesi güç olan bilmece, mevcut tarih bilgimiz çerçevesinde Suvarlar ile Macarların kaderini geçmişte bir yerde telif etmektir. Kağan Yusuf'un ihtimal hesabına kalmış işareti dışında Macar veya Onoğurlarla Suvarları bir araya getiren başka bir kaynak, hele 10. yy'ın hemen evvellerindeki asırlar için şimdilik bulunmuyor.

---

[4] Kokovtsov, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke*, kısa nüsha s. 74, uzun nüsha s. 91-92; Karatay, *Hazarlar*, kısa nüsha s. 288, uzun nüsha s. 304.

4. BÖLÜM

TÜRK BAĞLANTISI

MACARLARIN tarihi ortam içinde Türklükle bağlantılarından bahseden Orta Çağ kaynaklarının ve bilhassa dilbilim incelemeleriyle bu bağlantıya yeni boyutlar ekleyen çağdaş araştırmaların yanında ve ötesinde bir başka gerçek var ki, ilgili Orta Çağ kaynaklarının önemli bir kısmında bu halk doğrudan 'Türk' diye adlanmaktadır. Bazı kaynaklarda bu adlandırma 'cehalet' ile açıklanamayacak derecede açık ve emin biçimdedir. Yeni bir eserde bu adlandırmanın sebebinin henüz tam olarak açıklanamadığının yazılması,[1] bizi daha önce meşgul olduğumuz bu konuyu bir kez daha düşünmeye itti. Burada eski mütalaaların yanında bazı kaynaklardaki yeni bazı bulgular da değerlendirilerek konu biraz daha geniş ele alınacaktır.

Hun Denen Türkler Olan Ugorlar

Kaynakların Türk kelimesini kullanımı ve bunun içeriğiyle ilgili bir inceleme bu bölümün boyutlarını çok artıracaktır ve bizi konu dışına çıkartacaktır. Konunun tabiatı icabı ortadan başlamak burada daha mantıklı olmaktadır. Zira Macar olduklarını kesin bildiğimiz topluluk hakkındaki ilk haberi veren Simeon Logothetes adlı birinin yazdığı bir 9. yy kaynağında aynı topluluk için Türk adı da geçmektedir. Bu esere göre Bizans İmparatoru Theophilos zamanında (829-842), daha önce Bulgar Hanı Kurum (~803-814) tarafından esir edilip Tuna'nın kuzeyine tehcir edilen Makedonyalılar (Bizans vatandaşları) nehri geçip imparatorluğa dönmeye çalışırlar. Onların geçişini engelleyemeyen Bulgarlar yardım için başka bir halka başvururlar: "(Nehri) *Geçemeyen Bulgarlar Ugorlara* (Οὔγγροι) *dönerek Makedonyalılardan bahsettiler. Ve imparatorun gemileri onları almak ve başkente getirmek için oraya vardı. Hunlar* (Οὖνοι) *devasa bir kitle hâlinde belirdiler. Ve onları görenler gözyaşı döküp dediler: Medet ey Aziz Adrianus'un Tanrısı! Ve savaş düzenine*

[1] Zimonyi, *A magyarság korai történetének sarokpontjai*, s. 8 d.4.

geçerek vuruşmaya hazırlandılar. Ve Türkler (Τούρκοι) *onlara dediler: Neyiniz varsa verin ve istediğiniz yere gidin. Fakat onlar bunu kabul etmediler ve üç gün boyunca savaş düzeninde kalıp, dördüncü gün gemilerine atlamaya başladılar. Bunu gören Türkler onlarla saat beşten akşama kadar süren bir savaşa tutuştular. İmansızlar sıvıştı ve Makedonyalılar kovaladılar. Ertesi gün geri çekilmek istediklerinde Hunlar yine karşılarına çıktı… Makedonyalılar onları bozup sürerek döndü ve gemilerine bindiler ve salimen imparatora ulaştılar."*[2]

Burada üç değişik isimle aynı topluluktan bahsediliyor. Bulgarlar bahis dışı kalıyorlar. Ugor, Türk ve Hun isimlerinin üçünü birden taşıyabilecek o dönemin muhtemel tek topluluğu olarak, sonradan Macar diye bildiğimiz topluluk kalıyor. Belki bunlar o günlerde Hazarlara bağlı oldukları için Türk, genel isimlendirmeye tabi olarak Hun ve kendi isimleriyle de Ugor/Oğur olarak anılıyorlar açıklaması getirilebilir. Vurguyu incelediğimizde Türk kelimesinin öncelik taşıdığı görülüyor. Ugor kelimesi sadece girişte, kimlik ibrazında görülüyor. Ama Türk isimlendirmesini Hazar bağımlılığına bağladığımızda, neden 9. yy itibariyle daha yerleşmiş olan ve beklenen Hazar isminin kullanılmadığı sorusu gündeme gelecektir. Yukarıdaki parça Türk isminin bu Ugorların diğer bir (belki üst) ismi, Hun'un ise cins ismi olduğu izlenimini veriyor.

Bu hadisenin, bazı tartışmalarla birlikte 836-838 yılları civarına yerleştirilmesi fikrine[3] biz de katılıyoruz. 10. yy başlarında, olayların en az 80 yıl ötesinden yazan İbn Rüsteh'in Hazarların Macarlara karşı savunma amaçlı hendekler kazdığı ifadesini[4] biz Ruslara karşı olarak anlı-

[2] Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s. 15. Yazar, Kurum zamanındaki bir çatışmaya atfen Macarlardan bahsedildiğine dair yorumları reddeder (age., s. 13-14).

[3] Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s. 15-16.

[4] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38.

yoruz. Zira siyasi ortam ve ağız birliğiyle neredeyse diğer tüm kaynaklar o dönemde, daha doğrusu bu bahsedilen iki yıllık zaman aralığında Hazarların Ruslarla mücadelede olduğunu gösteriyor. 836 senesinde Hazar bağımlısı ve müttefiki Macarların Don boylarındaki yurduna çok yakında bulunan Şarkel kalesine Rusların yaptığı ani baskın için fırsat, Macar birliklerinin o esnada batıda uzak yerlerde harekât yürütmesiyle doğmuş olmalıdır.[5]

Taktik ve Stratejik Eserler

Bizans İmparatoru VI. Leon'un (886-912) kaleme aldığı *Taktika*, Türk kelimesini bolca kullanır. Eserde özel olaylardan değil de, genel olarak savaş usûllerinden bahsedildiğinden, yazılma tarihini belirlemek mümkün gözükmüyor, ancak daha tecrübeli olduğu hayatının geç safhalarında, en azından 900 yılından sonra yazılmış olma ihtimali yüksek. Bu ise Macarların Karpat havzasını yurt tutuşundan (995 c.) sonraya gelir. Vakıa onun Macarları kendi döneminde tanıması için bu tarihi beklemeye gerek yoktur; zira giriş bölümünde geçtiği üzere, Don boylarında oturan Macarlar 881 senesinden itibaren neredeyse her yıl uzak batı seferleriyle Orta Avrupa işlerine karışıyor, bir şekilde askeri varlık sergiliyorlardı. Dolayısıyla 'bilge' lakaplı imparator Macarları kuzey işlerini takip noktasında baştan beri yakından biliyordu.

Taktika 18/43'teki iki cümleyi dikkatle incelemeliyiz: "*Şimdi Türklerin Bulgarlardan birazcık ayrılan ya da aynı olan eğilimleri ve savaş biçimleri hakkında konuşacağız. Türkler çok kalabalık ve bağımsızdır.*"[6] Yazarın faydalandığı ve pek çok yerde kopyaladığı açık olan kendisinden 300 yıl önce kaleme alınmış imparator Maurikios'a (582-602) atfedilen

[5] Bunun uzun ve ayrıntılı bir tartışmasını "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s. 69-108, makalemizde yaptık.

[6] *The Taktika of Leo VI*, s. 455.

Strategikon'dan buradaki kıyası alması sözkonusu değil. *Strategikon*'da İskit üst-gruplaması altında "Avarlar ve Türkler" geçer. Hatta Bulgar kelimesi tüm eserde sadece tek bir yerde, önemsiz bir atıfta geçer.[7] *Taktika*'nın yukarıdaki ikinci cümlesinden sonrası ise neredeyse tamamen *Strategikon*'dan alınmıştır.[8]

592 ile 610 yılları arasındaki bir tarihte yazılmış olması gereken bu ikinci eserde, hâliyle Türk kelimesinin Göktürkleri anlattığı anlaşılacaktır. Özellikle Maurikios'dan iki önceki imparator II. Iustinos dönemi (565-578) Göktürklerle elçi teatilerini içeren yakın ilişkilerle geçmiştir. Maurikios'un bizzat kendisi de 598 senesinde Göktürk Kağanı Tardu'nun zafernamesini ileten elçileri ağırlamıştır.[9] Bu açık ama bir soru sorulması gerekiyor: Bizanslılar, kendilerini her fırsatta imparatorlardan üstün olarak gören ve bunu yeri geldiğinde gösteren Göktük kağanlarının halkını neden 'bağımsız' olarak tanımlıyorlar? Belki açıklaması buradaki muhatap olan Batı Göktürklerinin 576'dan itibaren Doğu'dan bağımsız davranmaya başlaması olabilir. Kitabını *Strategikon*'dan sonra yazan Simokattes'teki tek kalabalık atfı "(Kağanın) *hâkimiyeti altındaki milletlerden en kalabalık ve en iyi silahlanmış olan grup Oğurlardı"*[10] ifadesinde geçer. Oğurlar ise sonrasının Macarlarıyla bağlantılıdır. Burada *Strategikon* yazarının Göktürkler yerine erken Macarlardan bahsettiği gibi bir varsayım için imkânımız gözükmüyor ama Göktürkleri savaş meydanlarında pek görmeyen, lakin onlara tabi olan Oğurlarla sayısız kez muhatap olan Bizanslıların, etnik ayrımın farkında olmalarına rağmen, bu ikincileri de Türk olarak tasnif ettiklerini, en

7 Dennis, *Strategikon*, s. 179.

8 Bk. Dennis, *Strategikon*, s. 155 vd.

9 Theophylaktos Simokattes'in kaydı. Bk. Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 153-157.

10 Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 154.

5. BÖLÜM

ESKİ MACAR YURTLARI

KONSTANTİNOS Porphyrogenitus Macarların Karpat havzasına gelmeden önce iki yurdunun daha olduğunu söyler. Böylece toplam üç yurtları olmuştur. Yerleşik ve evrensel dil-tarih anlayışı ise bu üç taneye bir de sözde Ugor türeneğini (*Urheimat, őshaza*), yani Macarların 'bilinen' ilk atalarının yaşadığı yeri ekleyerek yurt sayısını dörde çıkartır. Ancak bu çıkış yurduyla ilgili hiçbir belge bulunmaz ve sırf dilbilime dayanan henüz ispatlanamamış bazı varsayımların ışığındaki tahminlere dayanır. Bu 'tahmine dayalı tahmin'den edinilmiş bilginin gerçekle mesafesi hakkındaki her türlü fikir büyük kuşkuyu içerecektir. Bu yüzden, biz burada bu bilinemezliğe şimdilik temas etmeyerek, Macarların tarihte göründükleri dönemlerden gelen haberleri değerlendireceğiz ve ikinci ve üçüncü yurdu ele alacağız. Belki de bu haberlerden alacağımız kimi ipuçları bilinmeyen dönemlere ışık tutacaktır ve kurgusal alanın mantık zeminini bir nebze takviye edecektir.

950 senesi civarında yazdığı ve bugün sonradan verilen bir isimle *De Administrando Imperio* adıyla bilinen kitabında Konstantinos, elçi olarak gelen Macar beylerinden (ki, bunlardan biri efsanevi Macar hükümdarı Árpád'ın torunudur) dinlediklerini nakletmekte, dolayısıyla ilk bakışta birinci elden güvenilir bilgi sunmaktadır.

Irmaklar, Irmaklar…

Konstantinos, Macarların Tuna boylarına gelmeden hemen önceki yurtları olarak verdiği Etelköz'ün (Ἀτελκούζου) yerini ilk bakışta açık olarak söyler: "Şimdi Peçeneklerin yaşadığı topraklar", yani Karadeniz'in tastamam kuzeyi. Bir çelişkiyle bu memleketin, içinden akan Ἐτέλ ve Κουζού nehirlerinin adlarına binaen öyle adlandığını ekler.[1] Ancak bu bilgiyi verdiği yerlerin ortalarına denk gelen bir parag-

[1] Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 173, 177. Bu eserde 38-40. bölümler Macarlara tahsis edilmiştir.

rafta açmaza girmekteyiz. Zira "eskiden Türklerin (Macarlar), şimdi ise Peçeneklerin oturduğu" ülkedeki nehirlerin isimleri Βαρούχ, Κουβού, Τρούλλος, Βρούτος ve Σέρετος'tur.[2] Bunların tamamı Karadeniz'in kuzeyindeki ırmaklardır ve o günlerde Peçeneklerin yaşadığı yerlerde bulunurlar. İlkinde Dnyeper nehrinin Türkçe ismi Var'ı görmemiz gerekiyor.[3] Üçüncü nehir Dnyester'in Türkçe ismi Turla, dördüncü nehir Prut, beşincisi ise Seret olarak gayet açık. Seret'e uzanıldığına göre ikinci nehir de Bug olmalıdır, çünkü geriye o kalıyor.[4] İçlerinde Etel ve Kouzou adını taşıyan nehirler bulunmaz.

Konstantinos Peçeneklerin yaşadıkları yerleri Don nehri kenarından başlatır ve Aşağı Tuna'ya kadar uzatır.[5] İmparator burada Tuna ve Don nehirlerini Peçenek ülkesinden akanlara dâhil etmiyor; sadece sınırı bu iki nehirle çiziyor. Belli bir dikkatte davranmış gözüküyor. Ama bu durum soruların ardı ardına gelmesini engellemiyor: Peçeneklerin şimdi yaşadığı Tuna-Don arasındaki arazi eskiden Macarların yaşadığı yer ise, Macarlar eskiden Etelköz'de yaşamıyorlardı. Macarlar eskiden İdil nehriyle bağlantılı olmasını beklediğimiz Etelköz'de oturuyorlarsa, o eski yurtları şimdi Peçeneklerin yaşadığı Don-Tuna arası bozkırlar değildir. Eğer Peçenekler şimdi gerçekten Macarların eski yurdunda oturuyorlarsa, bu yurt Etelköz olamaz, çünkü içinden Etel ve Közü nehirleri geçmiyor. O hâlde Etelköz adı verilen ülke ile Peçenek istilasını telif etmekte büyük bir hata ve çelişki ortaya çıkıyor. *DAI*'nin kaynak tenkidini yapan son çalışmanın yazarı Hölbling'in ifadesiyle, Konstantinos'un

[2] Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 175.

[3] Bunun ayrıntılı bir incelemesi için bk. Karatay, "Dnyeper Nehrinin Türkçe Adı", s. 17-26.

[4] Moravcsik'in tespitleri: Constantine Porphyrogenitus, *DAI: Commentary*, s. 149; Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 94; Czeglédy, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", s. 48.

[5] Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 183.

'baştan savma' bilgilerine kalırsak, Etelköz'ün yerini belirlemek mümkün değildir.[6]

Yine de konuyla ilgilenen herkes bir yer tayin etmiştir ve burası küçük farklılıklarla hemen tüm âlimlerce aynı yerdir ve yerdedir. Kısaca değinirsek, Vámbéry *Etel* ve *Közü* kelimelerinde İdil ve Ozu'yu (Özü, Dnyeper) görür (Bu ikinci ismi de Oğuz'la ilişkilendirir). Dolayısıyla Etelköz İdil-Dnyeper arasındadır.[7] Macarların 6-8 yy'lar arasında Kafkasların kuzeyinde Kuban havzasında Bulgar komşuluğunda yaşadıklarını her fırsatta vurgulayan Németh, Etelköz ismini 9. yy'daki gelişmelerle ilişkilendiriyor ve Dnyeper'in doğusunu Don'a kadar aşağıda göreceğimiz diğer yurt olan Levediya, batısını ise Tuna'ya kadar Etelköz olarak görüyor.[8]

Bu fikri batıdaki hududun Tuna değil de Prut veya Seret olması ayrıntısıyla Czeglédy ve Rásonyi de benimserler;[9] daha sonra da burayı Macarların 670'lerde Hazar müttefiki olarak (Bulgar kovalamacasında) aldıklarını söyleyen Róna-Tas, ona katılan Harmatta ve o kadar acele etmeyip, Macarlara İdil'i ancak 750 senesi civarında geçiren Bartha onları izlerler.[10] Bu iki yurdun aslında aynı yer olduğunu düşünen Macartney, Don-Dnyeper arasını tayin ediyor.[11] Pritsak burayı kısaca Dnyeper havzası olarak görür.[12] Mo-

---

6 Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s. 160. İmparator'daki hatalı bilgiler eski ve yeni dönemlerin tarihçilerince genellikle kabul edilir: Engel, *The Realm of St. Stephen*, s. 8

7 Vámbéry, *A Magyarság keletkezése és gyarapodása*, s. 140.

8 Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 153.

9 Czeglédy, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", s. 48-50; "Árpàd és Kurzàn", s. 123; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 120-121.

10 Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, s. 322-323, 414; Harmatta, "A Volgától a Dunáig", s. 6; Bartha, "A magyar nép őstörténete", s. 526-527.

11 Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 54, 91-92, 96.

12 Pritsak, "From the Säbirs to the Hungarians", s. 30.

ravcsik *DAI*'deki çelişkilere işaret eder ve kendisi ketum kalıp değişik görüşleri aktarır, ama ilim aleminin gerisinden onu ayıran şey, Etel isminin özel isim olabileceği, dolayısıyla *Etelköz*'ün İdil boylarında aranabileceği ihtimalidir.[13] Engel de *Etelköz* kelimesinde İdil'in özel isim olarak bulunduğu düşüncesiyle ortanca yurdu İdil nehri kenarına koyar, ama batı tarafını Tuna'ya kadar uzatır.[14]

DAI incelemesine dönersek, İmparator bu konudaki dikkatsizliği öyle bir cümleyle zirveye çıkartır ki, artık anlama imkânı kalmaz. Tuna Bulgarları Peçeneklerle anlaşıp Macarlara saldırırlar ve obalarını yok ederler: "*Türkler geri gelip ülkelerini bu şekilde boş ve tamamen tahrip olmuş bulduklarında, yukarıda söylendiği gibi, ırmakların adına göre adlanan bugün yaşadıkları yerlere yerleştiler. Türklerin önceden bulundukları yer içinden geçen nehirlerin adıyla, Etel ve Kouzou, adlanır ve burada şimdi Peçenekler yaşar. Fakat Peçeneklerce sürülen Türkler gelmiş ve şimdi yaşadıkları toprağa yerleşmişlerdir.*"[15]

Peçeneklerce yenilip batıya göçmek zorunda kalan Macarlar, Aşağı Tuna'nın kuzeyinde bir yerlerdeyken Bulgar saldırısına uğruyorlar ve ırmaklara göre adlanan bugünkü topraklarına yerleşiyorlar. Hâlbuki adı geçen ırmaklar Macarların Orta Tuna boylarındaki yeni yurtlarını değil, Tuna ile Don arasındaki Karadeniz'e dökülen ırmakları, dolayısıyla bugünkü Ukrayna arazisini anlatıyor. Ukrayna'nın batı ucunda iken yeniliyorlar ve batıya kaçıp Ukrayna'ya yerleşiyorlar. Böyle bir şeye anlam verilemez. Batıdaki Macarlar yenilip yerlerini Peçeneklere bırakırken, Peçenekler Etel ve Közü ırmaklarının aktığı yere yerleşiyorlar. Bu ırmaklar Karadeniz'e akmazlar. Son tahlilde, bu cümleden anlayacağımız, yenilen Macarlar kaçıp şimdiki yurtlarına, Orta Tuna boylarına yerleşiyorlar, Peçenekler ise onların

[13] Moravcsik, *DAI-Commentary*, s. 148.

[14] Engel, *The Realm of St. Stephen*, s. 10.

[15] Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 177.

6. BÖLÜM

MACARCA VE TÜRKÇE

BİR DİLİN içindeki lehçeler, eğer arada siyasi vs. kopukluklar olur da halklar birbirinden ayrılırsa, zaman içinde birbirinden iyice kopar ve ayrı diller hâline gelirler. Ayrılma yakın zamanlardaysa birbirlerini anlarlar. Zaman uzadıkça anlama imkânı azalır. Mesela Türkiye ve Azerbaycan 500 yıl kadar önce kesin hatlarla birbirinden koptu. Ayrı siyasi yapılar içinde ayrı lehçeler gelişti. Üstelik Azerbaycan lehçesine çok uzak olan İstanbul Türkçesi Türkiye'de resmiyet ve yaygınlık kazandı. Sonuçta araya bir kopukluk girdi. Türkiye'de Erzurum ağzı hâkim olsaydı, bu kopukluk elbette daha az olacaktı. Ama yine de bir Azerbaycanlıyı rahatça anlıyoruz.[1]

Türkmenistan'daki Türkmenlerden, yani geride kalan Oğuz boylarından ayrılış ise bin yıl önceki bir hadise. Bu yüzden onları çok daha zor anlarız. Sonuçta anlayabiliriz ama bir Azerbaycanlıyı anlama kolaylığında değil. Özbekleri bundan da zor anlarız. Kırgızlar konuşurken önce yabancı bir dil gibi gelir ama kulak kabarttığımızda bir süre sonra kelimeler seçilmeye başlar ve bir Türk dili konuştuklarını görürüz. Bu şekilde zaman ve mekândaki mesafe arttıkça, diller birbirinden ayrışır. Yine bir Türk dili olan Çuvaşçayı ise ancak bilim adamları anlayabilir.

Bir örnek verirsek, bizdeki *ayak* (eski biçimi *adak*) kelimesi Çuvaşçada *ura* olarak geçiyor. Bunlar aslında aynı kelimedir. Bir dizi kurallı ses değişikliği bunları farklılaştırıyor. En eski biçimi muhtemelen **padak* olan (ve bu biçimiyle Nostratik bir görünüme kavuşan, Latince ve diğer Batı dillerinde de görülen) kelimemizde önce *p-* düşüyor. Çuvaşçanın atası olan lehçede sondaki *–k*'lar nizami olarak siliniyor (*hılha ~ kulak* gibi). İlk hecedeki *-a-* seslisi *-u-* hâline geliyor (*katla ~ hutla* gibi). Ortadaki *d* ünsüzü de iki kademe de *r* hâline geliyor.

---

[1] Altay dilleriyle ilgili tartışmaları içeren kısımlar *Türklerin Kökeni* kitabımızdan kısaltılarak aktarılmıştır.

Sonuçta bu dil ve lehçeler toplamı, kelime hazinelerinin büyük ölçüde uyuşması ve yapısal benzerlikler sebebiyle bir aile teşkil ediyorlar. Tarihi olarak da bunların tek kaynaktan geldiğini biliyoruz. Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan'da konuşulan dil veya lehçeler Oğuzların dilinden gelmektedir. Oğuzca ise Genel Türkçenin bir kısmını teşkil eder.

Aile Olmak İçin

Benzer şekilde başka aileler de vardır. Örneğin Sırpçada kurt kelimesi *vuk* iken, Bulgarcada *vılk*, Rusçada ise *volk* (oku *valk*) hâline geliyor. Bu ses değişikliklerinin yanında, belli kavramları ifade ederken farklı kelimeler de kullanılır. Bir Sırp *hvala* diyerek teşekkür ederken, Bulgar *blagodarya*, Rus ise *sposibo* diyecektir. Böylece hem aynı kökenden gelen kelime ses değişikliğine uğruyor hem de anlam kaymaları ile aynı kelime farklı dillerde farklı şeyler ifade edebiliyor. Bu durum insanların birbiriyle anlaşmasını zorlaştırıyor; rahat anlaşma imkânının kalmadığı noktada ise başka bir dilin sınırına geçiliyor. Ama hepsi birbirinin akrabası olarak kalıyor ve bir aile teşkil ediyorlar.[2]

Bu durum zamanla ilgilidir. Zamanı geriye alıp insanları da atalarının yaşadıkları yerlere topladığımızda, diller ortak noktada toplanıyor. Bu yüzden, 1000 yıl kadar önce şimdiki Türkmenlerin ataları olan Oğuzlarla şimdiki Kazakların ataları olan Kıpçaklar yaklaşık aynı dili konuşuyorlardı. Ve yine 1200 yıl önce bütün Slavların anladığı bir dil vardı ki, bunun temelinde kilisede kullanılan dil geliştirilmiştir.

[2] Dilde değişme konusunu, Almanca merkezli olsa da ilginç ve güzel örneklerle Porzig inceler: *Dil Denen Mucize -II-*, s. 71-126. Neden ve nasıl değiştiğini ise basit bir dille Ruhlen anlatır: *Dilin Kökeni*, s. 31-33.

Bir taraftan emin olmak için daha fazla kelimeyi karşılaştırıyoruz, bir taraftan da yapısallığa göz atıyoruz. Bir dili bilmek için kelime bilmek yetmez. Cümle içinde kelimeleri nasıl dizdiklerini ve dahası kelimeler üzerinde nasıl oynadıklarını da bilmeliyiz. Mesela biz *gelemeyecekmiş* deriz. Bir İngiliz, birkaç tane örnek haricinde, kelimenin başına veya sonuna böyle ekler koyarak yeni anlamlar veremez. Bizim bu 'kelime' cümlemizi şöyle söyler:

It has been learned that he will not be able to come.

Biz bunu şöyle çevirmeyiz:
O var idi öğrendi ki o ister hayır ol –ebilir –e gel.

Hâlbuki aynı şeyi Rusça söylediğimizde yaklaşık İngilizcedekine benzer bir yapı kurarız. Macarca söylediğimizde ise biçim Türkçeye benzer.[3] Kelimeler çok benzemeyebilir ama yapısallık önemli ve belirleyicidir. Sonuçta dillerin nasıl işlediğini ve hangi kelimelere sahip olduğunu kıyaslayarak birbiriyle ilişkisini belirleriz. Ama dillerin birbiriyle kelime alışverişinin yoğunluğunu düşünürsek, incelememizde çok fazla seyahat etmeyen kelimelere öncelik veririz. Mesela sayılar, temel sıfat ve fiiller, akrabalık ve organ isimleri kolay kolay değişmez. Başka bir dilden *beş, uzun, koşmak, baba* ve *ayak* gibi kelimelerimizin yerine kolay kolay başka kelimeler almayız.

Bu şekilde Türkçenin iki kolu arasında öyle büyük bir değişiklik vardır ki, birinde *-z* ile biten kelimeler diğerinde *-r*, birinde *-ş* ile biten kelimeler diğerinde *-l* hâline gelir.

[3] Macarca zaman bakımından çok fakirdir. Dünyada ise miş'li geçmiş zaman bildiğim kadarıyla sadece (şimdiki) Bulgarcada bulunur. Bu yüzden bu örnekte Macarca cümle de aslında tam Türkçe gibi kurulamıyor ve kabiliyeti 'bilmek' fiiliyle anlatması dışında İngilizce ve Rusçaya daha yakın duruyor: "*Azt mondta, hogy nem fog tudni menni*" (Bunu dediler, ki (o) değil –ecek bilmek gelmek).

Aynı şekilde birinde *b-* ile başlayan kelimeler diğerinde *p-* başlangıcına sahiptir. Sesli harflerde de bazı değişiklikler olur. Tarihte Bulgar/Oğur Türkleri Genel Türkçeden böyle farklı kalmış bir lehçeyle konuşurken, bugün de Çuvaş Türkleri aynı dil özelliğini sürdürmektedir. Bu yüzden örneğin bizdeki *baş* kelimesi Çuvaşçada *pıl*, bizim *beş* Çuvaşçada *pel*, bizdeki *kız* Çuvaşçada *hir* ve *öküz* kelimesi *vökür* biçimindedir.[4]

Son araştırmalar Bulgar/Oğur Türkçesinin eskiden tüm Türklerin konuştuğu dil olduğunu, bizim lehçemizin ondan saptığını göstermiştir.[5] Bu yüzden Moğol ve Macarcadaki Türkçe ile alakalı en eski kelimeler büyük ölçüde Bulgar/Oğur Türkçesine denk gelmektedir.

Türkçe ve Altay Dilleri

Bazı kavramları ifade eden kelimelerin temel olduğunu, her dilde bulunduğunu, başka bir dilden bunları ifade için kelime almaya gerek olmadığını söylemiştik. M. Swadesh adlı dilbilimci en temel 100 ve tamamlayıcı 100 olmak üzere 200 kelimelik bir liste hazırlamış, dillerin buna göre kıyaslanmasını önermiştir.[6] Tabii farklı dillere uygulama-

[4] Bu durum R'leşme ve L'leşme diye adlanır veya bu iki denklik esas alınarak dillerden birine (bizimkine) *ŞAZ*, diğerine ise *LİR* denir. Geniş bilgi için bk. Tuna, *Altay Dilleri Teorisi*, s. 17-19; Poppe, *Altayistiğe Giriş*, s. 229-230.

[5] Tuna, *Altay Dilleri Teorisi*, s. 31. Yalnız bizce bu durum R'leşme için sözkonusudur. L'leşmenin eski Türkçede var olduğunu söylemek için yeterince delil olmadığına inanıyoruz.

[6] Swadesh, "Lexico-Statistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts", s. 452-463. Ancak uygulamada bu listenin her zaman güvenilir sonuçlar vermediği iddia edilmiştir. Türkçede bir eleştirisi için Clauson'un makalesine bakılabilir ("Altay Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi", s. 156 vd.). Bu listelerin Türkçe bağlamında ayrıntılı bir incelemesi Gökdağ ve Şimşek tarafından yapılmıştır ("Temel Sözcükler Bağlamında Türkçenin Görünümü", s. 183-221). Son zamanlarda Tadmor vd., Swadesh'in bir kısım kelimelerini

7. BÖLÜM

MACARCA VE URAL DİLLERİ

YUKARIDA Ural ve Fin-Ugor kavramlarını kısaca tanımladık. Bu tanım içindeki dilleri akrabalık bağıyla birbirine bağlamak için gerekli malzemenin hayli kıt olmasına rağmen, bunların bir aile olup olmadığı tartışması doğrudan atlanıyor ve Ön-Ural toplumunun türeneği gibi konular sıcak tartışma malzemesi yapılıyor. Öneriler de Baltık kıyılarından Batı Sibirya'ya kadar değişiyor. Makkay fikirlerin gittikçe Batı Sibirya'ya doğru kaydığını tespit etse de,[1] genelde Ural dağlarının batı yakası konusunda bir yoğunlaşma göze çarpıyor.

Ural Dillerinin Kökeni ve Anayurdu

Son zamanlarda gayretler Ural ve Hint-Avrupa aileleri arasında mümkünse akrabalık, değilse yakın komşuluk ilişkilerini gösterme yönünde yoğunlaştı. Karşılaştırmalı çalışmalar münferit dil ailelerinin ve hatta üçüncü tarafların bu ilişkideki yeri hakkında çok şey söyleyecektir. Hint-Avrupa bağlantısına kısaca da olsa değinmeden önce, Ön-Ural çağındaki Hint-Avrupa ödünçlemelerin çoklukla Aryan ya da az sonraki hâliyle Sanskrit dilinden oluşuna hayretlerimi ifade etmeliyim. Diğer ayrıntılı çalışmaların yanında, Collinder *Fenno-Ugric Vocabulary*'de bunları sıralıyor.[2]

---

1 Makkay, "The Earliest Proto-Indo-European–Proto-Uralic Contacts", s. 326.

2 Bunlar özellikle 'Hint-Ural ailesi' fikrinin ateşli savunucularından Fredrik Kortlandt'ın çok sayıda internet yayınında okunabilir. Ana-Ural dilindeki önerilen hemen her Hint-Avrupa ödünçlemesinin bir Sanskrit karşılığı var. Koivulehto bunların köken incelemesini de yapar ("The Earliest Contacts", s. 235-263). Ancak kendisi, Orta veya Batı Rusya'da bir Ural anayurdu varsaymakla (*age.*, s. 257) kendisi ile çelişmiş gözüküyor. Böyle bir konumlama Ön-Aryanlarla ilişkiyi en aza indirgeyecek, buna karşılık Baltık-Slav, German vd. unsurların ön topluluklarıyla ilişkileri zirveye çıkartacaktır. Ancak bunun da dilsel kanıtları bulunmuyor.

Bu gerçeklik aslında bir zaman ve bölge tespitinde işimize yarayabilir. Eğer üzerinde uzlaşı olduğu gibi, Hint-Avrupa ana kitlesinden Hint-İran veya Aryan kolunun ayrılması MÖ 25. yy'dan hemen sonra ise ve bu kolun daha sonra Hint dalını oluşturacak olanlar çokça varsayıldığı üzere Karadeniz kuzeyindeki bozkırlardan doğuya doğru daha önde ilerledilerse, işte bu dalın Hazar'ın kuzeyinde, Orta İdil havzası civarında bazı Ural halklarıyla etkileşmesini düşünebiliriz. Bu aynı zamanda Uralların (güney)batısında bir Ural türeneği arayan fikirlere de delil sağlayacaktır. Ve böyle bir konum Ön-Türkçenin durumunu da açıklar.

Bu manada Abondolo'nun önerisi ilginçtir. Türeneği Uralların güney ucuna yerleştirerek Ön-Ural topluluğundan ilk önce, 6.000 yıl önce Saami-Fin kolunun ayrılıp batıya kaydığını, sonra diğerlerinin koptuğunu ve Ugor kolunun çekirdek olarak kaldığını söyler.[3] Benzer bir senaryoyu Janhunen de önerir, lakin Moğolistan ve Mançurya'daki 'Altay' anayurduna komşu veya çok uzakta olmayan bir bölgeden hareketi başlatır.[4] Sözde Altay türeneklerini bir kenara bırakalım ve en batı uca göz atalım. Bazı Ural (Baltık-Fin) ve Hint-Avrupa (özl. German ve Kelt) kollarının Karadeniz kuzeyinden batıya doğru yayıldığını ve güzergâhlarındaki yerli 'Eski Avrupa' halklarını özümsediklerini ama birbirlerini bu ilk evrede görmediklerini düşünebiliriz. Yani biri kuzeyden Baltık'ın doğu sahiline doğru ilerlerken, diğeri ona koşut olarak güneyden Batı Avrupa'ya doğru ilerliyordu. Bunun elbette tam manasıyla eşzamanlı olduğunu düşünmeye gerek yok, çünkü sözkonusu kolların ayrılması hakkında verilen tarihler oldukça farklı. Yine de bizim önerimiz Ön-Ural diline alındığı varsayılan Hint-Avrupa kelimeleri içinde Sanskrit yoğunluğunu açıklayacak-

[3] Abondolo, "Introduction", s. 1-3.

[4] Janhunen, "Indo-Uralic and Ural-Altaic: On the Diachronic Implications of Areal Typology", s. 214.

tır. Yani, ana kitle bölünmeden önce veya bölünmenin erken evrelerinde Ana-Hint-Avrupa topluluğuyla değil de, onun doğuya doğru açılan koluyla temasta bulunmuştur.

Aile İçi Meseleler

Lakin aile içi meseleleri çözmedikçe, üst-yapıya dair sunduğumuz tüm kuram ve varsayımlar zayıf bir temele oturacaktır. Altay dil ailesinin Ural ailesiyle karşılaştırılamayacağı, çünkü Ural veya Hint-Avrupa örneğindeki gibi bir aile teşkil etmediği, açık söyleyişle, Altay ailesinin varlığının henüz ispatlanmadığı çokça söylenir.[5] Peki, Ural ailesini aile yapıp Altay'ı bundan mahrum bırakan ölçütler nelerdir? Aralarındaki fark ne? Önceki bölümde aslında Macarcanın Türkçe ile ilişkilerini incelerken, Ural ailesindeki sıkıntılar da günyüzüne çıktı. Basit bir örnek: Ural ailesinin doğudaki kolu olan Samoyedlerin ortak kelime hazinesindeki 650 kökten sadece 150 kadarı sözde Ön-Ural diline gidiyor.[6] Samoyed sözvarlığının yaklaşık yüzde 77'sinin Ural ailesiyle ilgisi yok. Yukarda Macarcada bundan daha kötü bir oran görmüştük. Üstelik Samoyed dediğimiz şey bir dil ailesi, tek bir dil değil. Tüm dillerden toplanan malzeme, geriye kalan tüm Fin-Ugor dillerinden südûr eden malzeme ile kıyaslanıyor ve ortaya ancak bu kadar ortaklık çıkıyor. Münferit diller alındığında bu oran çok daha düşüktür. Herhangi bir Fin-Ugor dili konuşanı, başka bir koldan bir Fin-Ugor dili konuşanı ile ortalama 50 ila 100 ortak sözcüğe sahiptir.[7]

Varsayalım MÖ 6000 ve 4000 yılları arasında veya az farklarla benzer tarihlerde var olmuş[8] bir Ön-Ural dilimiz

[5] Abondolo, "Introduction", s. 8; Bakró-Nagy, "The Uralic Languages", s. 1005.

[6] Abondolo, "Introduction", s. 2.

[7] Salminen, "The Rise of the Finno-Ugric Language Family", s. 394.

[8] Helimski, "Early Indo-Uralic Linguistic Relationships", s. 190; Raun,

KAYNAKLAR

Abondolo, Daniel, "Introduction", *The Uralic Languages*, ed. D. Abondolo, London – New York 1998, s. 1-42.

Agathias, *The Histories*, tr. J. D. Frendo, Berlin – New York, 1975.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Avrupa Hunlarının 'Sihirli Geyik' Efsanesi", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 65-68.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Grek Seyyahı Priskos* (V. Asır)*'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul 1995.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri*, XVIII/1 (2003), s. 1-14.

Alemany, Agustí, *Sources on the Alans. A Critical Compilation*, Leiden-Boston-Köln 2000.

Anonymus, *Macarların Gestası*, çev. G. Dilbaş, İstanbul, 2014.

Anthony, D. W., *The Horse, The Wheel and Language. How Bronz-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton 2007.

Anthony, David W., "Persistent Identity and Indo-European Archaeology in the Western Steppes", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan – A. Parpola – P. Koskikallio, Helsinki 2007, s. 11-35.

Artamonov, M. A., *Hazar Tarihi*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.

Bakró-Nagy, Marianne, "The Uralic Languages", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 90/3 (2012), p.1001-1027.

Bartha, Antal, "A magyar nép őstörténete", *Magyarország története -I-: Előzmények és a magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984, s. 377-574.

Bayram, Bülent, *Çuvaş Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya 2007.

Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. M. Fayda, 2. Basım, Ankara 2002.

Benkő, Loránd – Kiss, Lajos – Papp, László, *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, 4 cilt, Budapest, 1984.

Berend, Nora, *At the Gate of Christandom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000-1300*, Cambridge, 2001.

Berta, Árpád – Róna-Tas, András, "Old Turkic Loanwords in Hungarian", *Acta Orientalia Hungaricae*, LV-1-3 (2002), s. 43-67.

Berta, Árpád, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. N. Demir – E. Yılmaz, Ankara, 2002.

Beşevliev, Veselin, *Pırvo-Bılgarski Nadpisi*, Sofiya, 1979.

Bíró, A. Z. - Zalán, A. - Völgyi, A. - Pamjav, H., "A Y-chromosomal comparison of the Madjars (Kazakhstan) and the Magyars (Hungary)", *American Journal of Physical Anthropology*, Cilt 139/3 (2009), s. 305-310.

Carpelan, Ch. – Parpola, A., "Emergence, Contacts and Dispersal of Proto-lndo-European, Proto-Uralic and Proto-Aryan in Archaeological Perspective", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan – A. Parpola – P. Koskikallio, Helsinki 2007, s. 55-150.

Carpini, Friar Giovanni di Plan, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, çev. E. Hildinger, Boston 1996.

Clauson, Gerard, "Turk, Mongol, Tunguz", *Asia Major*, VIII/1 (1960), s. 105-123.

Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Clauson, Gerard, "Altay Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi", çev. İ. Ulutaş, *SDÜ FEF Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 10 (2004), s. 153-174.

Collinder, Björn, *Fenno-Ugric Vocabulary.* An Etymological Dictionary of the Uralic Languages, Hamburg 1955.

Collinder, Björn, *Comparative Grammar of the Uralic Languages*, Hamburg 1960.

Comrie, Bernard, "General Features of the Uralic languages", *The Uralic Languages, Description, History and Foreign Influences*, ed. D. Sinor, Leiden – New York 1988, s. 451–477.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio. Vol. II: Commentary*, ed. F. Dvornik - R. J. H. Jenkins - B. Lewis - Gy. Moravcsik - D. Obolensky - S. Runciman, London, 1962.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Washington, 1967.

Czeglédy, Károly, "Šarkel: An Ancient Turkish Word for House", *Aspects of Altaic Civilization (5th PIAC 1962)* , yay. D. Sinor, Bloomington - The Hague, 1963, s. 22-31.

Czeglédy, Károly, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", *Studia Turcica*, ed. J. Ligeti, Budapest 1971, s. 133-145.

Czeglédy, Károly "Megjegyzések a 942. évi Magyar kalandozás forrásaihoz", *Magyar Nyelv*, LXXVII (1982), s. 456-457.

Czeglédy, Károly, "Magna Hungaria", *Magyar őstörténeti tanulmanyok*, Budapest 1985, s. 3-32.

Czeglédy, Károly, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", *Magyar őstörténeti tanulmanyok*, Budapest 1985, s. 33-55.

Czeglédy, Károly, "A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban", *Magyar őstörténeti tanulmanyok*, Budapest 1985, s. 56-63.

Czeglédy, Károly, "A szavárd kérdés Thury József előtt és után", *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*, Budapest, 1985, s. 82-83.

Czeglédy, Károly, "Árpàd és Kurzàn", *Magyar őstörténeti tanulmanyok*, Budapest 1985, s. 113-128.

Czuczor, Gergely – Fogarasi, János, *A Magyar nyelv szótára*, Budapest 1862.

Çağatay, Saadet, "Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler", *Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri, Cilt 2*, haz. A. Ata, İstanbul, 2008, s. 410-431.

Çoban, Erdal, "Anahatlarıyla Erken Dönem Macar Ortaçağına Bir Bakış", *Balkan El Kitabı*, der. O. Karatay – B. A. Gökdağ, Ankara-Çorum, 2006, s. 165-184.

Çoban, Erdal, "Eastern Muslim Groups among Hungarians in the Middle Ages", *Bilig*, sayı 63 (Güz 2012), s. 55-76.

Dennis, George T. (hz.), *Strategikon. Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, çev. V. Atmaca, İstanbul, 2010.

Dıbo, A. V., *Hronologiya tyurkskih yazıkov i lingvistiçeskie kontaktı rannih tyurkov,* Moskva 2004.

Dıbo, A. V., "Material'nıy bıt rannıh turok. Jilişte", *Prirodnoe okrujenie i material'naya kul'tura pratyurkskih narodov*, Moskva 2008.

Dienes, Mary, "Eastern Misisons of the Hungarian Dominicans in the first half of the thirteenth century", *ISIS*, XXVII/2 (1937), s. 225-241.

Doerfer, G., "Akraba Olmama Kanıtlanabilir mi? Altay Dilleri Sorunu", *Türkbilig*, 5 (2003), s. 157-168.

Dvornik, Francis, "The Significance of the Missions of Cyrill and Methodius", *Slavic Review*, XXIII/2 (1964), s. 195-211.

Dvornik, Francis, *Byzantine Missions among the Slavs*, New Jersey, 1970.

Ebû Hâmîd Muhammed El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, çev. F. Sabuncu, İstanbul 2011.

Eckhart, Ferenc, *Macaristan Tarihi*, çev. İ. Kafesoğlu, 2. baskı, Ankara 2010.

Egorov, V. G., *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı 1964.

Embleton, S. M., *Statistics in Historical Linguistics*, Bochum 1986.

Engel, Pál, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary 895-1526*, London 2001.

Ercilasun, Ahmet B., *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2004.

Erdeli (Érdélyi), İ., "Kabarı (Kavarı) v Karpatskom Bassenie", *Sovetskaya Arheologiya*, Sayı 4 (1983), s. 174-181.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 7. basım, İstanbul 1980.

Fasmer, M., *Etimologiçeskiy Slovar' Ruskogo Yazıka*, 4 cilt, Moskva 1986-1987.

Fedotov, M. R., *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka -I-*, Çeboksarı 1996.

Fehértói, Katalin, "Az ómagyar (Árpád-kori) *–ta/-te* denominalis nomenképző eredetéről", *Magyar Nyelv*, XCV/1, Bahar 1999, s. 45-53.

Fehértói, Katalin, "Lebediasz vajda", *Magyar Nyelv*, XCV/3, Güz 1999, s. 320-323.

Franklin, Simon – Shepard, Jonathan, *The Emergence of Rus. 750-1200*, London – New York 1996.

Gluhak, Alemko, *Porijeklo imena Hrvat*, Zagreb 1990.

Golden, Peter B., "The People نکردہ", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I (1975), s. 21-35.

Golden, P. B., *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul, 2006.

Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, 8. Baskı, İstanbul 2018.

Gökdağ, B. – Şimşek, Y., "Temel Sözcükler Bağlamında Türkçenin Görünümü", *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu -I-*, yay. A. Buran vd., Elazığ 2015, s. 183-221.

Györffy, György, "Honfoglalás és megtelepés", *Magyarország története -I-: Előzmények és a magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984, s. 577-650.

Györffy, György, "A kalandozások kora", *Magyarország története -I-: Előzmények és a magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984, s. 651-716.

Györffy, György, "A Székelyek eredete és településük története", *A Magyarság Keleti Elemei*, Budapest, 1990, s. 11-42.

Györffy, György, "A Kabar kérdés", *A Magyarság Keleti Elemei*, Budapest 1990, s. 83-93.

Häkkinen, Kaisa, "Prehistoric Finno-Ugric Culture in the Light of Historical Lexicology", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan – A. Parpola – P. Koskikallio, Helsinki 2007, p.169-186.

Harmatta, János, "Bakath, az unnugurok városa" Antik Tanulmányok, n.34 (1990).

Harmatta, János, "A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja", *Magyar nyelv*, XCVII/1 (Mart 2001), s. 1-14.

Helilov, M. – Nyitray, Sz., "Kaukázusi hunok és magyarok", *A hunok öröksége*, yay. L. Marácz – B. Obrusánsky, Budapest, 2010, s. 97-142.

Helimski, Eugene, "Early Indo-Uralic Linguistic Relationships: Real Kinship and Imagined Contacts", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan – A. Parpola – P. Koskikallio, Helsinki 2007, s. 187-205.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, 3. Baskı, İstanbul 1991.

Hewsen, R. H., *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc'). The Long and the Short Recensions*, Wiesbaden 1992.

Honkola, T. vd., "Cultural and Climatic Changes Shape the Evolutionary History of the Uralic Languages", *Journal of Evolutionary Biology*, 26 (2013), s. 1244–1253.

Hölbling, Tamás, *A honfoglalás forráskritikája -I-*, Budapest 2010.

https://homepage.univie.ac.at/Johanna.Laakso/Hki/f-h-ety.html

Hudûdü'l-Âlem, tr. A Duman - M. Ağarı, İstanbul, 2008.

İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975.

İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, çev. R. Şeşen, İstanbul 2014.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul, 2008.

İstahri, *Ülkelerin* Yolları, çev. M. Ağarı, İstanbul 2015.

Janhunen, Juha, "Indo-Uralic and Ural-Altaic: On the Diachronic Implications of Areal Typology", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan – A. Parpola – P. Koskikallio, Helsinki 2007, s. 207-220.

Janhunen, J., "Proto-Uralic – What, Where, and When?", *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne,* 258 (2009), s. 57–78.

Jankowski, H., "Altaic Languages and Historical Contact", *Current Trends in Altaic Linguistics: A Festschrift for Professor Emeritus Seong Baeg-in on his 80th Birthday*, ed. Kim Juwon, Ko Dongho, Seul 2013, s. 523-545.

Jordanes, *The Gothic History of Jordanes*, çev. C. C. Mierow, London 1915.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü,* 21. baskı, İstanbul 2001.

Kálmán, Béla, "The History of the Ob-Ugric Languages", *The Uralic Languages, Description, History and Foreign Influences*, ed. D. Sinor, Leiden – New York 1988, s. 395–412.

Kangasmaa-Minn, Eeva, "On the Principles of Finno-Ugric Derivation", *Studies in Finno-Ugric Linguistics*, ed. D. Sinor, Bloomington 1977, p.199-210.

Karatay, Osman, "Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları", *Bilig*, Sayı 18 (Yaz 2001), s. 27-47.

Karatay, Osman, "Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya'da Bulgar Aramak", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, III/5 (2008), s. 48-67.

Karatay, Osman, "Muallâ Uydu Yücel: İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 17 (Bahar 2008), s. 161-166.

Karatay, Osman, "Dnyeper Nehrinin Türkçe Adı ve İzahı Gereken 2500 Yıl", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 26 (Yaz 2010), s. 17-26.

Karatay, Osman, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, LXXIV/269 (Nisan 2010), s. 69-108.

Karatay, Osman, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *E.Ü. TDİD*, X/1 (Yaz 2010), s. 99-116.

Karatay, Osman, "Toros Bulgarları Anadolu'ya Nereden Geldi?", *Tarih İncelemeleri*, XXVI/1 (Temmuz 2011), s. 67-79.

Karatay, Osman, "Doğu Avrupa'da Türkler: Ak Hırvatlara Dair Doğu Kaynaklarındaki Haberler", *Turan*, Sayı 16 (2012), s. 41-52.

Karatay, Osman, "Türkler ve Doğu Avrupa Nehirleri: Don", *Türkiye-Ukrayna İlişkileri. Kazak Dönemi (1500-1800)*, yay. Volodimir Melnik – Mehmet Alpargu – Yücel Öztürk – Ferhat Turanlı – Muhammed Bilal Çelik, İstanbul 2015, s. 65-70.

Karatay, Osman, "Erken Dönem Macarlar Arasında İslam", *Balkanlarda İslam, -II-*, yay. M. S. Kafkasyalı, Ankara 2016, s. 369-378.

Karatay, Osman, *Hırvat Ulusunun Oluşumu. Balkanlarda Türk Damgası*, Ankara, 2016.

Karatay, Osman, *Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, 5. Baskı, Ankara 2019.

Karatay, Osman, *Türklerin Kökeni*, 20. Baskı, Ankara 2019.

Karatayev, Oljobay, *Kırgız Etnonimder Sözdügü*, Bişkek, 2003.

Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it-Türk*, 4 Cilt, çev. B. Atalay, 4. Baskı, Ankara 1998.

Klein, Ernest, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Vol I: A-K, 2nd ed., Amsterdam – London – New York 1966.

Koivulehto, Jorma, "The Earliest Contacts between Indo-European and Uralic Speakers in the Light of Lexical Loans", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan – A. Parpola – P. Koskikallio, Helsinki 2007, s. 235-263.

Kokovtsov, Pavel, *Yevreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke*, Leningrad 1932.

Kristó, Gyula, *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged 1996.

Kunik, A. - Rozen, V., *İzvestiya al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah -I-* (*ZIAN* 32'ye ek olarak yayınlanmıştır), Petersburg 1878.

Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri*, çev. A. Acaloğlu, İstanbul 2005.

Lezina, L. N. – Superanskaya, A. V. – Batur, D. A., *Bütün Türk Halkları*, İstanbul 2009.

Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge 1930.

Makkay, János, "The Earliest Proto-Indo-European–Proto-Uralic Contacts: An Upper Palaeolithic Model", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan – A. Parpola – P. Koskikallio, Helsinki 2007, s. 319-343.

Mallory, J. P., *Hint-Avrupalıların İzinde*, çev. M. Günay, Ankara 2002.

Mangaltepe, İsmail, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009.

Marácz, László, *Hungarian Revival. Political Reflections on Central Europe*, Nieuwegein 1996.

Marácz, László, *Towards Eurasian Linguistic Isoglosses. The Case of Turkic and Hungarian*, Astana 2015.

Marcantonio, Angela - Nummenaho, Pirjo – Salvagni, Michela, "The 'Ugric–Turkic Battle': A Critical Review", *Linguistica Uralica*, XXXVII/2 (2001), s. 81–102.

Marcantonio, Angela, *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics*, Oxford - Boston, 2002.

Marcantonio, Angela, "Debate on the Status of the Uralic Theory: Critical Responses", *Journal of Eurasian Studies*, I/1 (January-March 2009), s. 52-69.

Marcantonio, Angela, "Uralic vs Indo-European Contacts: Borrowing vs Local Emergence vs Chance Resemblances", *Eesti ja Soome-Ugri Keeleteaduse Ajakiri*, 5/2 (2014), s. 29-50.

Mau-Tsai, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu – D. Banoğlu, İstanbul 2006.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. A. Batur, İstanbul 2004.

Mészáros, Gyula, *Magna Ungaria: A Baskir-Magyar Kérdés*, Budapest 1910.

Mikkola, J. J., "Avarica", *Archivum für slavische Philologie*, XLI (1927), s.158-160.

Moravcsik, Julius, "The Holy Crown of Hungary", *The Hungarian Quarterly*, Kış 1938, s.1-12.

Moravcsik, Gyula, "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", *American Slavic and East European Review*, V/3-4 (1946), s. 29-45.

Németh, Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest 1930.

Nikephoros, *Short History*, çev. C. Mango, Washington, 1990.

Nikolov, Stephan, "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 21 (1997), s. 79-92.

Obrusanszki, Borbala, "Are the Hungarians Ugric?", *The State of the Art of Uralic Studies: Tradition vs Innovation*, ed. A. Marcantonio, Rome 2018, s. 87-106.

Olajos, Teréz, "Egy felhasználatlan forráscsoport. A 11. századi Magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez", *Századok*, 132/1 (1998), s. 215-222.

Orel, Vladimir, *A Handbook of Germanic Etymology*, Leiden – Boston 2003.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1995.

Ögel, Bahaeddin, "Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", *Belleten*, sayı 36 (1945), s.469-484.

Péter, László, "The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible", *The Slavonic and East European Review*, 81/3 (july 2003), s. 421-510.

Pliny, *The Natural History of Pliny*, II, çev. J. Bostock, H. Th. Riley, London 1855.

Pomponius Mela, *Pomponius Mela's Description of the World*, tr. Frank E. Romer, Michigan, 1998.

Poppe, N., *Altayistiğe Giriş*, çev. M. L. Yener, Çanakkale 2018.

Porzig, Walter, *Dil Denen Mucize II*, çev. V. Ülkü, Ankara 1986.

Povest' vremennıx let po Lavrent'evskoy letopisi, yay. D. S. Lihaçev - B. A. Romanov, Moskva-Leningrad 1950.

Pritsak, Omeljan, "From the Säbirs to the Hungarians", *Hungaro-Turkica. Studies in Honour of Julius Németh*, yay. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, s. 17-30.

Rady, Martin, "The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation", *South and East European Review*, 87-4 (2009), s. 681-727.

Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara 1988.

Rásonyi, László, "Başkurt ve Macar yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine", *Doğu Avrupa'da Türklük*, der. Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006, s. 333-341.

Rastorgueva, V. S. – Edelman, D. I., *Etimologiçeskiy slovar' iranskih yazıkov -II-*, Moskva 2003.

Raun, Alo, "Proto-Uralic Comparative Historical Morphosyntax", *The Uralic Languages, Description, History and Foreign Influences*, ed. D. Sinor, Leiden – New York 1988, s. 555-571.

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica, yay. M. Pinder – G. Parthey, Berlin, 1860.

Robbeets, Martine, "Swadesh 100 on Japanese, Korean and Altaic", *Tokyo University Linguistic Papers*, 23 (2004), s. 99-118.

Robbeets, Martine, "How the Actional Suffix Chain Connects Japanese to Altaic", *Turkic Languages* 11 (2007), s. 1-59.

Robbeets, Martine, "The Historical Comparison of Japanese, Korean and the Trans-Eurasian Languages", *Ricista degli Studi Orientali*, LXXXI/1-4 (2008), s. 261-287.

Robbeets, Martine, "Transeurasian: Can Verbal Morphology End the Controversy?", *Transeurasian Verbal Morphology in a Com-*

parative Perspective: Genealogy, Contact, Chance, ed. Johanson, L. – Robbeets, M., Wiesbaden 2010, s. 81-114.

Robbeets, Martine, "Shared Verb Morphology in the Transeurasian Languages: Copy or Cognate?", *Copies versus Cognates in Bound Morphology*, ed. Johanson, L. – Robbeets, M., Leiden 2012, s. 427-446.

Romaşov, S. A., "Bolgarskie plemena Severnogo pricernomor'ya v VVII vv.", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VIII (1992-1994), s. 207-252.

Róna-Tas, A., "The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question", *The Turkic Languages*, ed. L. Johanson – É. Á. Csató, London – New York 1988.

Róna-Tas, A., "Turkic Influences on the Uralic Languages", ed. D. Sinor, The Uralic Languages. Leiden – New York 1991, s. 742-780.

Róna-Tas, András, *An Introduction to Turkology*, Szeged 1991.

Róna-Tas, András, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Budapest 1996.

Róna-Tas, András, "Morphological Embedding of Turkic Verbal Bases in Hungarian", *Transeurasian Verbal Morphology in a Comparative Perspective: Genealogy, Contact, Chance*, ed. Johanson, L. – Robbeets, M., Wiesbaden 2010, s. 33-42.

Róna-Tas, András – Berta, Árpád, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Wiesbaden 2011.

Ruhlen, Merritt, *Dilin Kökeni*, çev. İ. Ulutaş, Ankara, 2006.

Salminen, Tapani, "The Rise of the Finno-Ugric Language Family", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan – A. Parpola – P. Koskikallio, Helsinki 2007, s. 385-396.

Sammallahti, Pekka, "The Indo-European Loanwords in Saami", *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations*, ed. Ch. Carpelan – A. Parpola – P. Koskikallio, Helsinki 2007, p.397-415.

Schönig, C., "Turko-Mongolic Relations", *The Mongolic Languages*, yay. J. Janhunen, London – New York 2003, s. 403-419.

Shapira, Dan D. Y., "Notes on Early Jewish History in Eastern and Central Europe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, XV (2006-7), s. 125-157.

Shepard, Jonathan, "The Origins of Rus' (c.900-1015)", *The Cambridge History of Russia -I-*, yay. M. Perrie, Cambridge, 2006, s. 47-72.

Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, yay. László Veszprémy, Frank Schaer, Jenő Szűcs, Budapest 1999.

Sinor, Denis, "On Some Ural-Altaic Plural Suffixes", *Asia Major*, 2/2 (1952), s. 203- 230.

Sinor, Denis, "A Ural-Altaic Ordinal Suffix", Ural-Altaische Jahrbücher, 31 (1959), s. 417-425.

Sinor, Denis, "Notes on Equine Terminology of the Altaic Peoples", *Central Asiatic Journal*10/3-4 (1965), s. 307-315.

Sinor, Denis, "The *-t ~ *-d Local Suffix in Uralic and Altaic", *Hungaro-Turcica. Studies in Honor of Julius Németh*, ed. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, s. 119-127.

Sinor, Denis, "Two Altaic Verbs for 'Writing' and Their Uralic Connections", *Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of Alo Raun*, Bloomington 1977.

Sinor, D., "The Origin of Turkic Balïq", *Central Asiatic Journal*, 25 (1981), s. 95-102.

Sinor, Denis, *Inner Asia: History, Civilization, Languages*, 3. baskı, Bloomington 1987.

Sinor, Denis, "The Problem of the Ural-Altaic Relationship", *The Uralic Languages, Description, History and Foreign Influences*, Leiden – New York 1988, s. 706-741.

Škaljić, Abdullah, *Turcizmi u Srpskohrvatskom-Hrvatskosrpskom Je-ziku*, Sarayevo, 1973.

Stachowski, Marek, "Turkic Pronouns against a Uralic Background", *Iran & the Caucasus*, XIX/1 (2015), s. 79-86.

Starostin S. A. – Dybo, A. V. – Mudrak, O. A., *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Leiden 2003.

Swadesh, M., "Lexico-Statistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts: With Special Reference to North American Indians and Eskimos", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 96/4 (1952), s. 452-463.

Swadesh, Morris, "Archeological and Linguistic Chronology of Indo-European Groups", *American Anthropologist*, 55/3 (1953), s. 349-352.

Szádeczky-Kardoss, Samuel, "Avarlar", çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 2000, s. 283-310.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara 1998.

Tadmor, Uri – Haspelmath, Martin – Taylor, Bradley, "Borrowability and the Notion of Basic Vocabulary", *Diachronica*, 27/2 (2010), s. 226-246.

Takács, B. Zoltán, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", *Türkler*, C.2, Ankara, 2002, s. 497-505.

The Annals of Fulda, çev. Timothy Reuter, Manchester 1991.

The Annals of St-Bertin. Ninth Century Histories, Cilt I, çev. Janet L. Nelson, Manchester 1994.

The Chronicle of Novgorod, çev. R. Michell – N. Forbes, London 1914.

The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor. Church and War in Late Antiquity, yay. G. Greatex – R. R. Phenix – C. B. Horn, Liverpool 2011.

The Taktika of Leo VI, çev. G. Dennis, Washington 2010.

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, çev. C Mango - R. Scott, New York, 1997.

Theophilaktos Simokattes, *Theophilacti Simocattae Historiarum* (Libri Octo), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* içinde, Bonn, 1834.

Toth, William, "The Christianization of the Magyars", *Church History*, XI/1 (1942), s. 33-54.

Tuna, O. Nedim, *Altay Dilleri Teorisi*, İstanbul 1983.

Türkmen, Fikret, "Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatında Dikotomik Özellik", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/1 (Yaz 2011), s. 11-14.

Üren, Umut, "Büyük Bulgar Devleti", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay - Serkan Acar, İstanbul 2013, s. 251-271.

Vachkova, Veselina, "Danube Bulgaria and Khazaria as Parts of the Byzantine Oikoumene", *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, yay. F. Curta – R. Kovalev, s. 339-362.

Vámbéry, Ármin, *A Magyarság keletkezése és gyarapodása*, Budapest 1895.

Vásáry, István, "The Hungarians or Možars and the Meščers/ Mišers of thne Middle Volga Region", *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 1 (1975), s. 237-275.

Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, çev. D. Mızrak – E. Ç. Mızrak, İstanbul, 2009.

Vinnikov, A. Z., "Kontaktı Donskih Slavyan s Alano-Bolgarskim Mirom", *Sovetskaya Arheologiya*, 3 (1990), s. 124-137.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, c.I, yay. G. Ostrogorski vd., Beograd 1955.

Vuorella, Toivo, *The Finno-Ugric Peoples*, İng. çev. John Atkinson, The Hague 1964.

Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255,* çev. E. Ayan, İstanbul, 2001.

Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul, 2002.

Yörükân, Y. Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul, 2004.

Yücel, Mualla U., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.

Zachariah, *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*, çev. F. J. Hamilton – E. W. Brooks, London 1899.

Zimony, István, *The Origins of the Volga Bulghars*, Szeged, 1990.

Zimonyi, István, "Bulgarlar ve Oğurlar", *Türkler*, c.2, Ankara, 2002, s. 606-616.

Zimonyi, István, "Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources?", *Medieval Nomads in Eastern Europe. Collected Studies,* ed. V. Spinei, Bucureşti – Braila, 2014, s. 109-121.

Zimonyi, István, *A magyarság korai történetének sarokpontjai*, Budapest 2014.

Zimonyi, István, *Muslim Sources on the Magyars*, Leiden – Boston 2016.

Zlatarski, Vasil, *İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove,* c.I/1, Sofiya, 1970.

Zuckerman, Constantine, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları", *Türkler*, C.II, yay. K. Çiçek vd., Ankara 2002, s. 481-490.

DİZİN

‘bdl, bkz. Eftalit.
‘br, bkz. Avar.
‘ftlyt, bkz. Eftalit.

A

Abar, bkz. Avar.
Abaşevo, 254-5.
Abdal, bkz. Eftalit.
Abhaz, 169.
Adriyatik, 57, 139.
Ævazæ, 143.
Ak İdil, 89, 96, 111, 155, 181, 190.
Ak Oğur, 20, 47-50, 53-5, 57-8, 60, 66, 68, 74, 257.
Akatir, 47-9.
Alan, 73, 127.
Allemand, 67.
Alman, 17, 33, 35-7, 56, 67, 69, 73, 87.
Almanya, 22, 33, 36, 50, 64, 138, 182, 186-7.
Álmos, 25-7, 157, 173, 225.
Almuş, 21.
Altay ailesi, 193, 196-200, 202-6, 215, 220, 232-3, 237-9, 241-2, 246, 253, 256.
Altay dağları, 143, 252.
Amazon, 143.
Anadolu, 39, 56, 177, 179, 204, 210.
Anakopia, 139-40.
Anjou, 38.
Ant Slavları, 55.
Aral, 99, 141, 164, 179.
Arap, 67, 108, 117, 136.
Arimphæi, 143.
Arminiyye, 108.
Arnavut, 39, 73.
Arnulf, 32, 35.
Árpád, 25-7, 37-8, 53, 70, 73, 132, 149, 225.
Ars, 41.
Aryan, 231-2, 254-5.
Asparuh, 61, 63, 71.
Atilla, 25, 42, 47-9, 115, 133.
Augsburg, 36-7.
Avar, 17, 20, 23, 30, 43, 47, 49-2, 54-8, 61-2, 64-5, 69, 111, 126-7, 129-31, 133, 257.
Avusturya, 82.
Aybat, 53.
Azak, 72, 88, 111, 113, 143, 167, 175, 181, 185-6.
Azerbaycan, 67, 108, 116, 118, 193-4, 212.
Azeri, 67.

B

b’grsyq, 49.
Bagivareia, bkz. Bavyera.
Bakath, 75.
Balkan, 22, 33, 39, 60-2, 66-7, 69, 81, 101.
Balt dilleri, 52.
Baltık, 23-4, 52, 207, 231-2
Baltık-Fin, 207, 232, 248.
Bangladeş, 204.
Barsalia, 176.

Barsatia, 175.
Barsil, 140, 176
Basmıl, 97.
Başkurdistan, 84-5, 94, 101, 111, 146, 155-6.
Başkurt, 34, 41-2, 82-104, 164-6, 169-71, 175-6, 178, 180.
Bat Bayan, 53, 71, 74.
Batı Denizi, 142-3.
Batu, 91.
Bavyera, 32-8, 51.
Becni, bkz. Peçenek.
Bedehşan, 98.
Belaya, bkz. Ak İdil.
Belencer, 108.
Belgrat, 64-5.
Belokrobatoi, bkz. Hırvat.
Berengar, 33.
Bizans, 21-5, 28-9, 33-4, 37, 47, 49-51, 54-7, 59, 61-6, 68, 71-4, 81, 83, 85-7, 90, 92, 97, 111, 113, 115, 118, 123, 125-31, 134-40, 170, 175, 182, 185-9.
Boğdan, 187.
Boleslav (Buyaslav), 137.
Borçalı, 117.
Boris Han, 187.
Bosporus, 68, 139-40.
Bouga/Buga, 52.
Brazas, bkz. Burtas.
Bucak, 158-9, 182, 188.
Budapeşte, 17.
Budenz Joseph, 17.
Budin, 143-4.
Bug, 150, 159.
Buhara, 98.
Bukan, 128.
Bulcsú, 36, 225.
Bulgar, 11, 17-20, 24-5, 28-9, 32-4, 39, 48-50, 53-9, 61-2, 64, 66, 68, 71, 73-6, 82-3, 85-8, 96, 98, 101-2, 104, 109, 112, 123-8, 130-1, 135, 139-40, 142, 151-3, 157, 170, 174, 182, 185-7, 196, 202, 226-7, 257.
Bulgaristan, 39, 65.
Burgondiya, 33-4.
Burtas, 71, 89, 166.
Bürzen, 101.
Büyük Bulgar, 20, 53, 59, 61, 63, 66, 71, 92, 109.
Büyük Macaristan, 84, 90-2, 94, 101, 156, 177-8, 190.
bwrgr, bkz. Bulgar.

C-Ç

Cengiz, 91, 179.
Ceyhanî, 159, 163.
Ceyhun, 154-5, 165.
Choatræ, 143.
Cicimeni, 143.
Coitæthe, 143.
Costobocci, 143.
Couari, bkz. Kabar.
Csaba, 115.
Cula, 27, 183.
Çaruk, 97.
Çek, 33, 35-6, 41.
Çeremiş, 207, 244-5.
Çiğil, 97.
Çulman, 145, 155, 254-5.
Çulman, 96, 155, 179, 181, 190.
Çuvaş, 18-9, 41, 103, 153, 193, 196, 202-3, 205, 227, 243, 247, 252.

D

Dağıstan, 109, 115, 118.
Dalmaçya, 50, 52, 56-7, 68.
Dandarii, 143.
Dencia/ Dentia, 175, 181, 190.
Dentumoger, 164, 172, 176, 181, 190.
Derbent, 108, 113, 116.
Deutch, 67.
Deylem, 97-8.
Dicle, 154.
Dnyeper, 22-4, 30, 150-1, 154, 168, 181-2, 185, 188.
Dnyester, 150.
Doğu Roma, bkz. Bizans.
Don, 20-1, 23, 27, 37, 43, 58-9, 71-4, 76, 82-6, 89, 95-6, 99, 101, 112-4, 117, 125, 131, 137, 140, 143, 150-3, 155-8, 160-1, 165-76, 180-3, 185-6, 188-90, 257.
Donets, 159-60, 167-8, 171, 174, 185.
Doros, 134.
Duleb, 54-5.
Dulebiči, bkz. Duleb.
dyrmr, 49.

E

Ebû Abdurrahman el-Endelüsî, 136-7.
Eflak, 187.
Eftalit, 49.
Előd, 27.
Endülüs, 34, 109, 128, 136-8, 169.
Enets, 207.
Episkopos Tourkias, 133.
Erdebil, 118.
Erdel, 29, 187, 225.
Erdély, bkz. Erdel.
Ermenistan, 49.
Eskil, 43, 155, 165-7, 169.
Estergon, 177.
Eston/ca, 17, 97, 207, 242-3.
Etel, 29, 150-4.
Etelkouzou, bkz. Etelköz.
Etelköz, 12, 29, 149-52, 154-5, 159, 163-5, 181, 189-90.
Etul/Etyl, bkz. İdil.

F

Fajsz, 36.
Fakath, 75.
Fars, bkz. İran.
Fergana, 99.
Feyzabad, 98.
Fırat, 154.
Fin, 18, 75, 103, 145, 207-8, 217, 232, 246, 248.
Fince, 17, 19, 103, 207-8, 218, 234, 237, 240, 242-50.
Fin-Ugor, 12, 18-9, 59, 70, 103, 145, 174, 207-8, 210, 214, 218, 220, 223, 227, 231, 233-5, 239-40, 250, 254-5.
Fraghah (Prag), 137.
Frank, 22-5, 30, 32-3, 35, 55, 57, 64, 69, 129, 136, 138, 182, 185-8.
Fransa, 34-5, 135, 138.
Fulda manastırı, 36.

G

Gabriel Papaz, 31.
Galiçya, 50, 52, 54-8, 60, 68.
Gelonos, 143.
Genakh, 39-40, 42, 83, 93.
German, 50, 67, 207, 215, 231-2.
Géza (1074-1077), 134.
Géza (970-997), 37-8
Gizella, 38.
Gordas, 68, 140.
Got, 49, 134.
Göktürk, 20, 43, 58, 69, 111, 115, 126-31, 133, 140-3, 203, 252, 257.
Gürcistan, 49, 67, 113.
Gyarmat/Gyermatu, bkz. Kourtougermatu.

H

Habsburg, 17.
Hakas, 111.
Halep, 101.
Hanti, bkz. Ostyak.
Harezm, 41, 97, 177.
Hasday bin Şaprut, 109.
Hazar Denizi, 55, 84, 114-5, 143, 153, 155, 176, 190, 232.
Hazar, 11, 17, 20-7, 31, 39-40, 42-3, 47, 49, 59-61, 70-2, 74, 76-7, 81-3, 86, 89, 102, 108-9, 112-3, 115-8, 124-5, 127, 131, 133, 140-2, 151, 156-7, 161-2, 164, 166, 169, 173-4, 182-3, 185-6, 257.
Heraklius, 50-3, 56-7, 64.
Hetumoger, 172.
Hırvat, 51-7, 60, 64, 66, 68, 128, 157-8.
Hırvatistan, 65.
Hint-Avrupa, 52, 197, 201, 204-7, 231-6, 241, 243, 249-51, 253, 255.
Hint-İran ailesi, 232.
Hint-Ural, 231, 236.
Hititçe, 204.
Horasan, 137-8, 177.
Horvat, bkz. Hırvat.
Hristiyanlık, 12, 17, 24, 34, 37-8, 60, 66, 84, 86-9, 92-3, 127, 133-5, 138, 167, 172, 177, 186-7.
Hsien-pi, 115, 160.
Hsi-hai, bkz. Batı Denizi.
Hugo (İtalya), 34-5.
Hun, 11, 17, 43, 48-9, 68, 73, 75, 90, 114, 123-4, 129-30, 133, 157, 175, 181-2, 202, 205, 257.
Hunfalvy Pál, 17.
Hungar, 11, 58, 69, 77, 81, 84, 86-8, 92-3, 95, 101, 135, 182, 188, 258.
Hunor, 88, 175.
Huttalân, 98.
Hüsrev II, 50-1, 57.

I

Irak, 67.
Iustinos II, 126.
Iyrkae, 144.

İ

İdil Bulgar, 21, 37, 43, 70, 72, 83, 87, 90-1, 96-7, 101-4, 109, 112,

138, 145, 155-7, 165-7, 169, 171, 175, 177-8, 225.
İdil, 25, 28, 42, 68, 70-2, 75-6, 81, 89, 91, 96, 99, 101, 103-4, 112, 114, 117, 146, 150-5, 158-9, 161-6, 168-9, 173, 175-6, 178-80, 186, 189-90, 207, 217, 232.
İllir, 39.
İngul, 159.
İran, 49-51, 56-7, 67, 107-8, 111, 114, 118, 129, 175.
İrlanda, 204.
İrnek, 48, 54.
İskandinavya, 21, 49, 185, 207, 211.
İskender, 172.
İskit/ya, 50, 57, 126, 130, 133, 172, 175-6.
İspanya, 31, 34, 58, 135-6, 138.
İstanbul, 22-4, 51, 56, 65, 88, 119, 129, 137, 140, 170, 180, 182, 185-6, 193.
İsveç, 22, 182.
İtalya, 33-6, 61, 139.
İzgil, 43.

J

Japonca, 200, 237.
Japonya, 256.
Jelek, 225.
Jeneγ, bkz. Genakh.
Julianus, 20, 90-2, 155, 164, 177-8.

K

Kabar, 25, 29, 39-40, 42, 43, 70, 76, 83, 112.
Kabaroi, bkz. Kabar.
Kafkas, 48-9, 53-4, 56, 61, 66, 96, 114-7, 119, 129, 140, 151, 158.
Kakheti, 116-7.
Kaliz, 41, 49.
Kalocsa, 177.
Kama, bkz. Çulman.
Kangar, 100, 107-8, 111, 113, 161-2.
Kara Bulgar, 113, 127.
Kara Oğur, bkz. Onoğur.
Karahanlı, 203.
Karahıtay, 101.
Karakva (Krakow), 137.
Karanlık Denizi, 145.
Karantan, 56.
Karel, 207, 243.
Kari/Keri, 39-40, 83.
Karintiya, 33.
Karluk, 28, 165.
Karpat, 28, 31, 42-4, 54-5, 72, 84, 98, 100, 102, 104, 125, 149, 223.
Kasi/ Keszi, 39-40, 83, 93, 102.
Kastilya, 69.
Katay, 101.
Katolik, 37-8, 58, 84.
Kay, 97.
Kazak, 103, 113, 164, 179, 194.
Kazakistan, 98-9, 103, 164.
Kazvin, 97.
Kelt ailesi, 207, 232.
Kerç, 128, 140, 165.
Kese-tabın, 93.
Kett, 252.
Khidmas, 158.
Khingilous, 158.
Khrobatos/Korvat, 52.

Kıpçak, 26, 96-7, 101, 103-4, 114, 153, 194, 257.
Kırgız, 97, 103, 111, 114, 164, 179, 193.
Kırım, 23, 68, 127-8, 134, 166, 170, 174, 184-6.
Kiev, 30-1, 50, 58, 72, 156, 174-5, 181, 183, 185, 188.
Kimek, 28, 145, 165, 179.
Kisinas, 64.
Kloukas/Külük, 52.
Kodıma, 159.
Komi, bkz. Züryen.
Konstantiniyye, bkz. İstanbul.
Konstantinos Kiril, 23-4, 183, 186.
Koppány, 38.
Korece, 197.
Kosentzis/Kösenci, 52.
Kourtougermatu, 39-42, 77, 83.
Kouzou/Közü, 29, 150, 152.
Körösi Csoma, 178.
ksr, bkz. Hazar.
Kuban, 110, 139, 151, 158, 169.
Kuber, 61-6.
Kubrat, 53, 61-3, 71, 73, 128, 177.
Kuman, 17, 30, 39, 54, 69, 102, 175-6.
Kun, 69, 102.
Kurum, 123-4, 187.
Kutrigur, 49, 55.
Künde, 27, 183.
Kür vadisi, 116-7.
Kürtü/Kürt, bkz. Kourtougermatu.
kwls, bkz. Kaliz.
kwrtrgr, bkz. Kutrigur.

L

Lapp, 207, 232, 242, 244-5.
Lebed, 156.
Lebedias, bkz. Levedi.
Lebediya, bkz. Levediya.
Lech, 36.
Lél, 36.
Leon IV (Bizans), 20, 28, 125, 127-8, 130-2.
Leton, 52.
Levedi, 25-7, 107, 156-7, 159, 161-3, 181, 190.
Levediya, 107, 151, 156, 158-9, 161, 164, 166, 181, 190.
Levente, bkz. Levedi.
Litvan, 52.
Liudolf, 35.
Livon, 207.
Lobelis/Alpel, 52.
Lombardiya, 136, 138.
Louis, Frank imparatoru, 23, 182.
Luvi, 204.

M

Macaristan, 11, 32, 35, 38, 67, 84, 88, 91-2, 98, 133-4, 145, 170, 185, 207, 225.
Madsaragadzor, 117.
Madyar, 98-9.
Magna Hungaria, bkz. Büyük Macaristan.
Magog, 172.
Makedonya, 39, 62, 64-5, 123-4.
Manastır (Bitolj), 62.
Mançurya, 232.
Mançu-Tunguz, 197-200, 205, 240-1, 251.
Mangupkale, 134.

Mansi, bkz. Vogul.
Mari, bkz. Çeremiş.
Maurikios, 125-6, 129, 131, 140.
Maveraünnehr, 177.
Med, 143.
Meder, 103.
Megeri/Megyeri, 39-41, 83, 103, 132, 163-4.
Mekke, 136.
Merseburg, 33-4.
Mervan, 117.
Messeniani, 143.
Meşçera, 173-4.
Methodius, 24, 183, 186-7.
Mişer, 93, 180.
Moger/Mogor, 88, 172, 175.
Mogoria, 175, 181.
Moğol, 20, 67, 84, 90-1, 96, 101, 115, 178, 217.
Moğolca, 18, 47, 103, 160, 196-205, 209, 215-9, 220, 226, 240, 250-1, 253, 256.
Moğolistan, 90, 111, 178, 203, 232.
Mojeryan, 96.
Morava, 65.
Moravya, 23-5, 27, 30, 33, 41, 56, 136, 185-8.
Mordva/Mordvin, 91, 207, 239, 242-4.
Moskova knezliği, 174.
Mouageris/Μυαγερις, 68, 140.
Moukhlo/Mügel, 52, 68.
Možgar, 68.
Muhammed Şeybanî Han, 179.
Mu-jung, 115.
Musevi, bkz. Yahudi.
Müslüman, 34, 86-8, 90-1, 93, 97-8, 101, 108, 116-9, 130, 137-9.

N

Napoli, 34, 38.
Negman, 93.
Neki/Nyeki, 39-40, 83, 93.
Nemçe, 87.
Nemets, 67.
Nemrut, 175.
Nenets, 207.
Nganasan, 207.
Norman, 38, 90, 92.
Norveç, 256.
Nostratik, 193, 234-6, 242, 248, 251, 255.
Novgorod, 24, 145.
Novıy Afon, 140.

O

Ob-Ugor, 75, 207, 217, 226, 237, 246.
Oğur, 11, 20, 23, 25, 27, 47-9, 53, 55-6, 60, 66, 68, 74-5, 82-3, 101, 111, 114-5, 119, 123-4, 126-8, 130, 132, 141-2, 145, 157, 196, 226, 257.
Oğuz, 17, 25, 28, 39, 60, 67, 69, 87, 97, 108, 113, 133, 141-2, 151, 162-5, 169, 177, 179, 193-4, 257.
Oka, 173.
Oleg, 30-1, 58.
Onoğur, 20-3, 30, 34, 43, 47-8, 54-5, 58-62, 66, 71-6, 81-3, 85-9, 92-3, 95, 99-101, 104, 107, 109, 112-4, 117, 119, 128-32, 134, 140-2, 161, 169, 171-2, 183-4,

257-8.
Organa, 128.
Ortadoğu, 11, 69-70, 141.
Osmanlı, 18, 39, 81, 108, 205, 220.
Ostyak, 18, 75, 145, 205, 207, 225-7, 234, 242, 244-5, 251-4.
Otto, 35-6.

Ö

Özbek, 103, 179, 193, 203.
Özü, 151.

P

Pali, 204.
Panonya, 30, 32, 62, 66, 176.
Papalık, 36, 38, 90-1, 101, 134, 177.
Patria Onoguria, 37, 134.
Peçenek, 17, 25-34, 37, 39-40, 42, 60, 69, 72, 85-7, 89-90, 100, 102, 107-8, 111-3, 116, 133, 135-6, 142, 149-50, 152-3, 161-7, 169-70, 176, 181, 188-9, 257.
Peçera, 145.
Peleponnes, 39.
Perm, 145, 207, 217, 239
Pers, bkz. İran.
Polovets, bkz. Kuman.
Polyan, 185.
Porgas, 51.
Prut, 150-1, 181.
Psychrus, 139.

R

Rastislav, 24.
Râşt, 97.
Ravenna, 61.
Riphæan dağları, 143.
Rodoplar, 127.
Roger (Sicilya kralı), 92.
Roma-German, 36, 38.
Romanya, 42, 188, 225.
Romen, 39, 50.
Rum denizi, 165.
Rum, bkz. Bizans.
Rus, 18, 21-4, 26, 30, 55, 58, 67, 73, 89, 97, 124-5, 133, 135-7, 145, 153, 166, 169, 173, 175, 182, 185.
Rusya, 17, 30, 154, 173-6, 207, 231.
Ruthenya, 176.

S

Saami, bkz. Lapp.
Sabir, bkz. Suvar.
Saha, bkz. Yakut.
Saka, 17, 73.
Sakson/ya, 35-6, 136.
Samani, 28, 159.
Sambat, 53.
Sami dilleri, 205.
Samoyed, 207, 233-4, 246, 250, 252-4.
Sanskrit, 231-2, 245.
Saragur, bkz. Ak Oğur.
Sarmat, 17, 42, 73, 143, 257.
Sasani, 129.
Sauromotæ Gynæcocratumeni, 143.

Sava, 65.
Savartoi Asphaloi, 75, 107, 109, 114, 132.
Sayan dağları, 252.
sbr, bkz. Suvar.
Sekel, 29, 39, 41-3.
Selanik, 23, 62-4, 186-7.
Selkup, 207.
Semender, 108.
Serblia, 64.
Seret, 150-1, 181.
Seyhun, 154.
Sırbistan, 64.
Sırp, 64-6, 69, 81, 128, 194, 198, 222.
Sibirya, 59, 68, 111, 114-5, 179, 207, 231, 238, 252-4, 256-7.
Sicilya, 34, 90, 92.
Simeon (Bulgar), 28, 85.
Slav, 21, 23-4, 26, 30, 37-9, 50-8, 60, 62, 64-6, 69, 72, 89, 102, 117, 136-7, 156-7, 165-9, 173-4, 182-5, 194, 201, 231, 258.
Slovak/ya, 24, 56, 185.
Sloven/ya, 33, 56.
Sorp, 64-5.
Srem, 62, 65.
srwrgwr, bkz. Ak Oğur.
Suriye, 67, 138.
Suvar, 17, 47, 49, 55, 75, 81, 83, 100, 107-11, 113-6, 118-9, 130, 142, 160-2, 183.
Suzdal, 30, 154, 173-6.
Svatopluk, 25, 30-1.
Swadesh, 196-7, 203-4, 209, 216, 226, 250.

Ş

Şam, 87.
Şapşug, 140.
Şarkel, 21-2, 47, 112-3, 117, 125, 182-3.

T

T'uküe, 142.
T'ung Yabgu, 142.
Tacikistan, 98.
Takacsu, 225.
Taksony, 37.
Taman, 68.
Tanrı dağları, 114.
Tardu, 126.
Tarian/Tarjan, 39-40, 83.
Tatar, 96-7, 103-4, 179.
Termecsu, 225.
Tervel, 63.
Theophilos, 123.
Thyssagetae, 143-4.
Tieh-le, 128.
Tiflis, 116-7, 128, 169.
Tobol, 111, 254.
Tohsı, 97.
Touga/Tuga, 52.
Trakya, 34, 64, 170.
Transilvania, 225.
Tuna, 17, 19, 24, 28-32, 41, 60-2, 64-6, 71, 89, 95, 100, 118-9, 123, 127-8, 136, 149-54, 163, 168-70, 179, 181, 183, 187-90, 258.
Tunguz, 197, 237, 241, 250.
Turcae/ Tyrcae, 143, 252.
Turgay, 98-9, 113.
Turku, 108.
Turla, 150.
Turul (Tuğrul), 27, 224.

Türkistan, 54, 97, 257.
Türkmen, 67, 69, 141, 193-4.
Türkmenistan, 67, 193-4.

U-Ü

Udmurt, bkz. Votyak.
Ugek, bkz. Ügyek.
Ugor (ailesi), 18, 68, 115, 144-5, 149, 207, 222, 232, 234, 239-40, 246, 250-5.
Ugor, bkz. Oğur.
Ugria, 144.
Uğrak, 97.
Ukrayna, 23, 39, 48, 152, 174, 181, 185, 188.
Ulah, 30, 39, 50, 57.
Ural ailesi, 13, 18-9, 201, 204, 206-7, 218, 220-1, 223, 225, 227, 231-46, 250-1, 253-6.
Ural dağları, 12, 68, 75, 98-9, 141, 143, 145-6, 179, 231-2, 250, 252, 254-5, 257.
Ural-Altay, 19, 204, 206, 218, 221, 223, 227, 236-9, 243, 245-6, 256-7.
Utrigur, 55.
Uygur, 114, 203.
Ügyek, 27, 157, 173.

V

Vajk István, 38, 134.
Valandar, 29, 34, 85-6, 118, 161, 165.
Vámbéry, 17-8.
Vanandar, 89, 169.
Var, 150.
Vareng, 23.
Vâşcırd/Vâşgird, 97-8.
Viking, 34, 90, 182.
Vîsû, 144-5.
Viyana, 25, 41, 182.
Vogul, 18, 68, 75, 145, 205, 207, 225-7, 234, 243-5, 251-4, 256.
Volgograd, 166.
Voloh, bkz. Ulah.
Votyak, 207, 242-4.
Vsevolod, 173.

W

wgor, bkz. Oğur.

Y

Yabaku, 97.
Yafes, 109.
Yağma, 97.
Yahudi, 21, 23, 108, 137, 186.
Yakut, 41, 205.
Yayık, 162-5.
Yazığ, 17.
Ye'cüc ve Me'cüc, 172.
Yemek, 97.
Yeney, 93.
Yörük, 39, 179.
Yukagir, 242.
Yulaman, 93.
Yunanistan, 39.
Yura, 144.
Yurmatı, 41-2, 93, 99, 102.

Z

Zal, 55.
Zerefşan, 98.
Zigæ, 143.

Βαρούχ, 150.
Βρούτος, 150.
Γεήχ, bkz. Yayık.
Κουβού, 150.
Μασσαι, 68.
Ούάρ ve Χουννί, 75.
Σέρετος, 150.
Συγγούλ, 158, 161.

Zuard, 115, 118-9.
Züryen, 207, 218, 242-3.

Τρούλλος, 150.
Χαζάρους, 163.
Χαράχουλ, 158, 150.

وانوغ, 169.
رزمهب, 179.
مدركند, bkz. Onoğur.